

प्र.
६

क्षारामेखलांगद्वीत्वांअमुकनामाहंअमुष्यामुष्यायणयोःपदयोःस्थानेस्नातकस्यपक्ष्यंतननामगोत्रप्रद
द्वेष्टे॥असावित्यत्रप्रथमांत॥तथा॥इदमहंअमुकशर्माअमुष्यअमुकशर्मणःउतामुष्यअमुकशर्मणः
आमुष्यायणस्यअमुकगोत्रस्यअपाप्मानमपगृह्णामि॥उत्तरतःस्नातकस्यनाम॥अमुकशर्मासौद्विष
द्भ्यः॥इत्युदुंबरमूलेदर्भस्तंबेचोपगृह्णतिएवंविदिताभिरस्मयुक्तशीताभिर्गृहीतपोद्विषतितिसृभिर्हिर
ण्यवणांइतितिसृभिश्चसृत्स्नापयेत्॥अनाद्यायव्यूहध्वंशीर्घायुरहमंनार्दोभूयासंसोमोराजायमा
गम-समेमुखंप्रवेक्ष्यतिभगेनसद्वचचसां॥इत्योदुंबरेणदतोधावते॥स्नानीयेनाट्टूर्यस्नात्वासोमस्य
तनूरसितनुवंसेपाहि॥स्वामातनूराविकाइतिनूतनंवासःपरिधाय॥नमोग्रहायत्ताभिग्रहायचन
मः॥शोकशंभुभाभ्यांनमस्ताभ्यादेवताभ्यायाअभिग्राहिणीः॥इतिपूर्वसुराभिवंदनंप्रतिनमस्कारं॥

सूर्यादिदेवताभ्यः प्रतिदिशं च दत्वाः ब्राह्मणेभ्यश्च दत्वाः अप्सरसु योगं धोगं धर्वेषु च यच्चतः।
देवो योमानु योगंधः समोगंधः सुरभिर्जुषतामित्यात्मानमनुलिप्येः उ यमोपथेत्रायमाणास
हमानासदस्वती॥ समाहिरण्यवचसं ब्रह्मवचसिनं माकरोतुः इति मणिं सोवर्णं सोपधानं सूत्रप्रो
तं सोदकपात्रैः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य अपाशोस्युरोमेमाशां सारीः॥ शिवोमोपतिष्ठस्वशीर्षायुत्वा
यशतशारदाय। शतं शारदाः आयुषेव च संजीवात्वयि पुण्याय॥ इत्यर्धचंद्रयेण कंठे बध्वा
वाद्रमणिं चैवं कृत्वा सव्ये पाणौ लुप्समी बधीयात्॥ द्वितीयनूतनं वासो गृहीत्वा र्वती स्तूत्या
दिभिः॥ विभजासि जापानित्यंते रूपने यनवदहंतं मुतं वासाधत्वात्तस्य दशांयां भवतो कृणाभर
णाद्रूपं प्रबध्यर्ध्यामाशयाज्येन नयन॥ ॐ आयुष्यं वर्चस्यं सुवीर्यं रायस्याघमोद्भिदं॥

प्र.
५७

इदं द्विरण्यं ज्ञेयं व्यायां विज्ञातादिमां ॥ स्वाहा द्विरण्या येदं १ ॥ उच्चैर्वा ज्ञिषुतना ज्ञिसत्रासादंध
नं जयं ॥ सर्वाः समक्षीर्त्तु यो द्विरण्ये सिन्समादिताः स्वाहा द्विरण्या ये २ ॥ शुनमदं द्विरण्य
स्पृपितुरिवनामाग्रभेषं ॥ तं मा द्विरण्यवचसंप्रसुप्रियं कर स्वाहा ॥ द्विरण्या ये ३ ॥ प्रियं मा
देवेषु कुरु प्रियं मा ब्रह्मणे कुरु ॥ प्रियं विश्वेषु कुरु ॥ प्रियं राजसुमो कुरु ॥ स्वाहा द्विरण्या ये
० ॥ ४ ॥ याति रश्मीनि पद्यसे दं वि धरणी इति तां धत्वा घृतस्य धारया यजे सः राधर्नामदं
स्वाहा सः राधर्न्ये ५ ॥ सः राधर्न्ये देव्ये स्वाहा सः राधर्न्ये देव्ये ० ६ ॥ प्रसाधर्न्ये देव्ये स्वा
प्रसाधर्न्ये देव्ये ० ७ ॥ सम्राजं च विराजं च भिश्रीयां च नो गृहे ॥ लक्ष्मीराष्टस्य यामुखे तया

मासः स जामि स्वाहा ॥ लक्ष्म्ये ० ॥ इत्यग्वावाऽयाहुतीर्हत्वा समिसन्न हने नगेनाहुत्वा जयादिव्यग्नराष्ट्र
भूतत्रह्नाविसर्जनांतं । आयुष्यमित्यसोभमंत्रैरे वै कुं प्रवर्तदक्षिणे कर्णेन धायै तैरेवसव्येद्वितीयं । शुभि
केशिरं आरोहशो भयंती मुखं मसु ॥ मुखं हिममशो भयभूयाः संच भगं कुर ॥ इति स्त्रजंशिरसिनिधा
यया माह रज्जम दग्निः श्रुधाये कामाया न्येः । इमां त्वा मपिन स्यै मं भगे न सह वर्चसा इति बध्नाति अन्यामा
त्तिकां कुंठे निधाय यः संज्ञानत्रैकगुदं जातं हिमवत उपारते न वामां जने ते जसे वर्च संवत्साय च । इति त्रै
कबुद्धेनां जनेन अक्षेण रज्जनं दधातु नो चेत । मयि पर्वत इरुषं मयि पर्वत वर्च सं मयि पर्वत भेषजं मयि प
र्वतायुषं इत्यां तोयमेवर्चः परागतमात्मानं मुपतिष्ठाति । इदं तत्पुनरादेदीर्घायुत्वाय वर्च सं इत्यादृशं
मां शेते । प्रतिष्ठेभ्यो देवतानां मामा संततं ॥ इत्युपानद्वो प्रति मुग्धः प्रजापतेः शरणममिन्न ह्येणः ॥

प्र.
५

द्विर्विश्वजनस्य ॥ उायासिमर्त्यतोमामापादि। इति छत्रमाहायस्यत्वत्यादिः भ्यामाहोद्विषतोवधा
येद्रस्यवज्रोसिवाब्जः नाममेभवयत्पापंतनिवारय ॥ इति वैणवंदंरुमाहायं मार्गज्ञचलेमद्रव्यंअ
स्मिननूतनवस्त्रवध्वांतेनिधाय पुनरन्येननूतनेनवासमाहिरोवेहनंशुत्वाश्रीमदाज्ञेयातीर्थया
त्रांकुरिष्यरत्यनुज्ञातो गच्छेत् अथविवाहार्थमिच्छं प्रतिश्रेणपयाच्यत्वां ब्रह्मास्मीषाट्टिकमुताया
चम्यवाचंयच्छति। तथाचापस्तंबः। सोपानकोजलस्थोवामुत्तरेशशिखापिवा ॥ सोह्मीषाबभ्रंपयं
कः प्रौढपादस्तयो नरः ॥ दुर्हेगोप्रपदश्चैवनावांतः शुद्धिमानुयात ॥ वायेचं छत्यानक्षत्रोदयादुदि
तेषु प्राची मुदीची वादिशामुपनिष्क्रम्य ॥ देवीः यदुर्वरुणः शुणोतविश्वे देवास इदवीरयश्च ॥ इतिदि
शुमुपग्रायः माहास्मदित्रजयामातनूभिर्मार्यामादूषतसोमगाजन ॥ इति नक्षत्राणि चंद्रमसंचे

परशुयनमस्तुत्यनादीमुखंभोजनंरुयात्।परिहृतवाससीशिरवेष्टनंचशंखलादिकं।छत्रोपनिवसं
दुर्दंश्व-एकांगोपयस्विनीमवत्सांभ्र-रंरुतांचत्रक्षणेदद्यात्॥तथाच।स्नातकोन्नक्षणेदघातपयोव
त्यचवाससी।उस्मीषशंखलादीनिदद्यात्त्रक्षणेवग्मिति॥ततोबंधुभिःसहभुंजीयात्।अथापुंस्ता
नंतस्मीमेवतीथस्नात्वातस्मीसमिधमादधाति॥गामेकांगोमृत्यवान्नास्त्रणायदत्वगविवोदंकुर्यात्॥
अज्ञाजनद्वीपुरपोगतमायंश्रीविश्वनाथंश्रुतिकर्ममान्यः॥विश्वप्रकाशाभिध्रपद्वतौतनूतावभूत्मानुव
कर्मसांगं॥इतिविश्वप्रकाशस्नातकव्रतंसमाप्तं॥॥अथस्नातकाचार्यो गुरुं द्रुंगत्वा गुरुं आचार्यं च
प्रणमेत्।तत्रे गुरुं भूय कं व सर्वं कुर्यात्॥तथा।स्नातकाचार्यराजत्विंशुश्वगुरुभ्यः प्रदीयते॥मधुप
कं परस्तांनेवत्सरादागदोयद्दि॥अथगुरुर्विष्टगोविष्टरोविष्टरः प्रतिगुरुं ह्यतामिति कूर्चं ददाति॥स्ना

तत्र शिष्यः प्रतिगृह्णाति राष्ट्रभद्रमीत्युदगग्रे कूर्चोपविशति । इत्यासने कूर्चोपविशत्यापः पाद्याडतिगुरः प्राह-
आपः पादावने जनीरिति शिष्यः स्ता आपो भिमं यस्वयमेव पादो प्रक्षाल्ये मथिमदइति मथिमदइतियजुवात्मा
त्मानं प्रत्यभि मइति । कूर्चाभ्यां परिग्रह्य मन्मयेनाद्रुणीया आप इत्यक्त आमागान्नित्यभि मं व्यां जलावक देशं
आनीयमानं विराजो दोहोसीति यजुर्जस्वां शोपं पुरस्तो ननी यमानं समुद्रं इत्यभि मंत्रयते । अत्र वा सो गवा
दिक यशोपर्वतं यथा शक्ति देवा कां स्य न वर्ष इयसा विधाय कूर्चाभ्यां परिग्रह्य मधुपर्क इति त्रिरत्तत्रै व्ये विद्या
या इति द्वाभ्यां मधुपर्कमभि मंत्र्या मृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा यन्मधुन इति मधुपर्कं त्रिः प्राश्या मृतपि
धानं मसीति उपः पीत्वा स्वामेदोरित्युक्ते गौरसाविति यजुवाभि मंत्रयते ममां मुष्यति स्वदा तनाम्नाः ष
ष्टं न योनिर्देशो यज्ञो बधंतामित्युवाः श्रुत्वा मुत्सृज्यते त्युच्चैरुक्त्वा विसर्जयेत्सिद्धमं नं भूतमित्युक्ते सावि

रादित्येतेरपाश्चभिसंन्यांकल्पयंतत्युच्चैर्भ्रूयात् ॥ तांबूलैश्कफलेचैव भुक्तस्नेदानुलेपने । मधुपर्कचसो
मेचनोच्छिद्यं धर्मतोविदुः ॥ इतिस्नातकाचार्यमधुपर्कविधिः ॥ ॥ यद्विवाहं कुर्यात्तस्यापि एवमेव मधुपर्कं कुर्यात् ॥
विवाहं कुर्यात्तः श्राद्धादिश्राद्धानपंडितान् अर्थविदः समभ्यर्च्य वधूं वरयोरग्निं नक्षत्रादिअष्टाद्
श्वटघटनाद्युभयक्षणानि च विदित्वा अन्वयशुद्धिमसपि उच्यं च कुरु र्ध्वं वदुभिश्च सह संप्रदायगोत्र
प्रवरनिर्णयं कृत्वा विवाहं कुर्यात् । तन्नगोत्रप्रवरनिर्णयार्थं प्रवराध्यायेभिधीयते । सचैवं एकगोत्राणा
मविवाहः ॥ नानागोत्राणामध्ये एकप्रवराणां मविवाहः ॥ भिन्नगोत्रप्रवराणामध्ये एकगोत्राणां तर्गताना
मविवाहः ॥ यथा । १ न कर्तव्यं समदानां भ्रूवंगिरसांगणेषु भिन्नगोत्रप्रवरेषु अपि अर्धाधिकं नृष्यनुरुत्या
वविवाहः ॥ ३ गगाणां श्राव्ये प्रवरपक्षे अर्धाधिकं नृष्यनुरुत्या भावेऽपि पंचार्षेयप्रवरपक्षे तथाद

प्र.
२०

शंभारद्वा द्वौ जैरविवादः । अन्येषां तु प्रवरेष्वेकस्यै नुवृत्तावपिनविवादः । शांद्ग्लानां चतुर्थप्रवरमात्रेकस्य
पानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिष्वपि प्रवरांतरेषु दर्शनात्कश्यपैरविवादः । लौगाक्षीणाद्यामुष्यायणत्वात्करयंपेव
सिद्धेरविवादः । इति । अत्रगोत्रप्रवराणां स्वरूपमाहाप्रवरपाठाद्द्वगंतव्यं । तत्रमहांतप्रवराणकद्वित्रिपंचा
र्ष्यार्धनपंचाशद्वैतानामपि गोत्राणां गणशुच्यंते । तावतेष्वपेक्षितसिद्धेः । यथा । वत्सानां भार्गवः
व्यवनाप्रवानोर्वृत्तामदग्न्येति । विंदानां भार्गवव्यवनाप्रवानोर्विदेति । आर्षिषेणानां भार्गवव्यवना
प्रवानोर्वृत्तामदग्न्येति । सामदग्न्यानां भार्गवव्यवनाप्रवानोर्वृत्तामदग्न्येति ॥ ४ ॥ एतेसमानप्रवराः ।
अर्धाधिकसूत्रितुत्यत्वात् । यस्मानां भार्गवव्यवनाप्रवानोर्वृत्तामदग्न्येति ॥ ५ ॥ मित्रश्रुवाणां भार्गववाद्य
श्वदेवादासति ॥ ६ ॥ वेण्यानां भार्गववेण्यापार्थेति ॥ ६ ॥ एते भार्गवानुवृत्तावपिनमिथः समानप्र

भृगुमुक्तेतिवचनात् ॥ श्रुन कानां श्रुन कतिवा ॥ गार्समदेतिवा ॥ अबगोत्र प्रवर भेदोपगणोत्वेनपक्षे
प्रवरैक्यादविवादः ॥ एतेसप्तभृगवः ॥ अथांगिरसागोतमाभरद्वाजाः ॥ शुद्धश्चेतित्रिविधाः ॥ तेषुगोत
माः स्तावन् ॥ आयास्यानामांगिरसायास्यगोतमेति ॥ १ ॥ शृणरद्वतानामांगिरसान्शृणरद्वतगोतमेति २
कौमंडकानामांगिरसौदकृपाकाक्षीवतगोतमकौमंडकेति ॥ ३ ॥ दीर्घतमानामांगिरसौदकृपाकाक्षीवत
गोतमदीर्घतमेति ॥ ४ ॥ कारेणुपालानामांगिरसगोतमकारेणुपालेति ॥ यामदेवानामांगिरसगो
तमयामदेवेति ॥ ५ ॥ औशनसानामांगिरसौशनसगोतमेति ॥ ६ ॥ एतेसप्तगोतमांगिरसाः समान
प्रवराः ॥ अधार्धिकचरुणितुल्यत्वात् ॥ भरद्वाजानामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वाजेति ॥ १ ॥ रौक्षायणा
नामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वाजनांदनमातवधसेति ॥ २ ॥ गार्गाणामांगिरसवार्दस्यत्यभारद्वाज

गार्ग्यं नो व्येति । आंगिरस गार्ग्यं नो न्येति वा ॥ ३ ॥ त्रय एव भारद्वाजसंगीरसाः समानप्रचराः । अर्धाधिक
कृत्स्नितुल्यत्वात् । गार्ग्याणां चार्षेयपक्षे अर्धाधिक कृत्स्नितुल्यत्वाभावेति ॥ पक्षे समानप्रचरत्वात् ॥
भरद्वाजैरविवाहः । विष्णुव्यानामांगिरसो रूतुत्सात्रासदस्येति ॥ १ ॥ कृत्वानामांगीरसांतमीटकाण्ये
ति ॥ दूरितानामांगीरसां वशीषयो वनावेति ॥ ३ ॥ संहृतीनामांगीरससंस्कृत्यंगारिधीति ॥ ४ ॥ रथीतरा
णां मांगीरसवेरूप्यरथीतरति ॥ ५ ॥ मुद्रुकानामांगीरसनाम्याश्चमोडुत्येति ॥ ६ ॥ कृपीनामांगीरसामक्षप्य
वाक्ष्येति ॥ ७ ॥ एतसंप्रथुः सांगिरसाभिन्नप्रचराः । आंगिरसः नुरुत्नामपि आंगिरसं मुक्तेति च चनान् । अत्राणा
मात्रेयार्चनानसंशयाच्चेति ॥ १ ॥ गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानगविष्ठिरैति ॥ २ ॥ वाभ्रुकानामात्रेयार्चनानग
वाभ्रुकैति ॥ ३ ॥ मुद्रुकानामात्रेयार्चनानगोपार्वात्तथेति ॥ ४ ॥ एतश्च समानप्र० तुल्यत्वात् । काश्यपानां का

शयपाव-सारने क्रवेति। १। रेभाणां काश्यपावत्सारं भवेति। २। शांठिकानां काश्यपावत्सारं शांठिक्येति। ३।
काश्यपावत्सारं वैदकेति वा ॥ काश्यपावत्सारसिद्धेति वा ॥ शांठिकामित् देवलोति वा ॥ इति चतुर्था प्रवराः ॥
लोकाक्षीणकाश्यपावत्सारवासिष्ठेति ॥ ४ ॥ एते ४ समानप्र० ॥ काश्यपानुरत्तेः शांठिकानां चतुर्थप्रवरः
काश्यपानुरत्यभावेपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवादः ॥ लोकाक्षीणं वासिष्ठपदानुर-
त्याङ्गामुष्यायणत्वाद्वासिष्ठैरप्यविवादः ॥ वसिष्ठानां वासिष्ठेति ॥ कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौ-
टिल्येति ॥ २ ॥ उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदभरदुसुश्चेति ॥ ३ ॥ पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति ॥
४ ॥ एते वासिष्ठाः ४ समानप्र० ॥ कुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदकेति ॥ १ ॥ रोहितानां वैश्वामित्राष्टक-
गोदितेति ॥ २ ॥ रोथकानां विश्वामित्ररोथकरैवेति ॥ ३ ॥ विश्वामित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसति ॥ ४

मौंजायनांनोविश्वामित्रमाधु रंवेमौंजेति। ५॥ धनंजयानांविश्वामित्रमाधु उंदसधनंजयेति। ६। कन
कानांविश्वामित्रकात्याकीलेति। ७॥ इंद्रकोशिकानांविश्वामित्रेद्रकोशिकेति। ८। अघमर्षणानांविश्वामि
मित्राघमर्षणकोशिकेति। ९॥ पौराणांवे
श्वामित्रपौराणेति॥ १०॥ एतेषांकुशिकानांविश्वामि
त्रपदानुचर्यामिथःसमानप्रवरं॥ अगस्ती नामागस्त्यदाद्व्यच्युतमवादेति॥ १॥ दार्भवाहनानामा
आगस्त्यदाद्व्यच्युतदार्भवाहनेति॥ २॥ सांभवाहनानांआगस्त्यदाद्व्यच्युतसांभवाहनेति। ३॥ सोम
वाहनानांआगस्त्यदाद्व्यच्युतसोमवाहनेति। ४॥ यंशवाहनानामागस्त्यदाद्व्यच्युतयाज्ञवादेति। ५॥ अ
गस्तीनांसर्वेषांआगस्त्यपदानुचर्यामिथःसमानप्रवरत्वमितिप्रवरनिर्णयः॥ ॥ संग्रहश्लोकाः॥ ए
कोपित्रमुनिर्येषांप्रवरैश्चनुवर्तते। सगोत्राःस्तेमिथोत्तेयाःभृगुसंगिरसंविना॥ शुनकांस्युर्गसमदः

काश्यपः शारङ्गिणाभवि ॥ भारद्वाजैः स्तथागर्गाः पक्षेतुत्यर्षिदर्शनात् ॥ यथा ॥ अवनोगोतसोगस्यो
भरद्वाजोत्रिकश्यपो ॥ विश्वामित्रोवसिष्ठश्चयद्रुणप्रवरेशमी ॥ वर्ततेतेसगोत्रास्युः करयपैः शारङ्गिणा
स्तथा ॥ शुनकास्युर्गत्समदैः भारद्वाजैश्चगर्गाः उति ॥ अत्रप्रमादेनसमानगणगोत्रप्रवरकुन्योद्गृहे
शानोत्रकालमात्रवदेनांबिभ्रयात् ॥ गर्भश्चेदुत्पन्नः सनपुष्यति ॥ काश्यपोभवति ॥ गोत्रेणनात्वाग
रुत्तरतत्यगः ॥ तदुत्पन्नः श्वेदुत्पन्नवति ॥ शाद्रूमयिसगोत्रप्रवरायनदेयमित्याहुः ॥ प्रवरविज्ञानात्
विहीनोभवति ॥ तत्समस्तसंधार्यानिश्चितंदास्यामिति तेषामुक्तेरुद्गं उति ॥ ॥ अथमतांतरं ॥ स
र्वसमानगोत्रास्युर्गतिगाणगारिः कथं ह्यप्रीसूक्तानिभवेयुः ॥ कथंप्रयाज्ञादुत्पि ॥ तगोत्रास्युर्गति
शौनकः ॥ तंत्राणां व्यापित्वात् ॥ गृहपतिगोत्रान्वयाविशेषात् ॥ तस्यगृहिरनुसंधिः ॥ सर्वेषांप्रवराः स्त्रा

वर्तेरन। आवापधर्मितात। जामदग्न्यावत्साहयः पंचाषयाः। यथाभार्गवव्यावनाप्रवानओर्वआष्टि
षेणेति। विंशानांभार्गवव्यावनाप्रवानओर्वविंदेति। ४॥ यस्तुवाधूलमोनमौकशार्कगक्षिसाष्टिसावर्णि
शाकंकायनदैवंयायनानांभार्गववैतद्व्यसावेतसउत॥ ज्ञेयानांभार्गवसैन्यपार्थेति। मित्रध्रुवां।
भार्गवदेवोदासवाध्यश्वेति। शुनकानांभार्गवशोनकागाम्मदेति। गौतमानामांगिरसायास्यगौत
मेति। १॥ उतथ्यानामांगिरसोतथ्यगौतमेति॥ २॥ रादृगणानामांगिरसरादृगणगौतमेति। ३। सोम
राज्ञिकानामांगिरससोमराज्ञिगौतमेति। ४। वामदेवानामांगिरसवामदेवगौतमेति। ५। रुद्रदुक्थाना
मांगिरसवार्द्रदुक्थगौतमेति। ६॥ एषदृगणानामांगिरसपार्षदृगणवैरूपेति। अष्टादशा इत्येकेषुवते।
अतीत्यांगिरसं। अष्टादशा पौरुसत्रासदस्येति। सूक्ष्माणांमांगिरसंवार्द्रस्यत्यमारद्वानवांदनमा

तुर्वचसीति । काशीवतानामांगिरसगोतमोथिजकाशीवतेति । दीर्घतमसामांगीरसोतथ्यदैर्घ्यतमसेति ।
भारद्वाजाग्निवेश्यानां भ्रांगिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । मुद्गलानामांगिरसभाग्याश्वमोड्येति ॥
ताक्ष्यैर्द्वैकेब्रुवते । प्रतीत्यांगिरसंताक्ष्यैर्भाग्याश्वमोड्येति ॥ विष्णुवृक्षानामांगिरसपोरुकुत्सत्रास
दस्यवेति । गार्गाणामांगिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजगर्ग्येति । आंगिरससेन्यगार्ग्येति वा ॥ हरित
कुत्सपिंगशंखदर्भभैमगवानां आंगिरसांबरीषयोवनाश्वेति । संरुतिपूतिमाषतंडुषंबुभैमगवानां
आंगिरसगौरीवीतसांरुत्येति । शाक्यगौरीवीतसांरुत्येति वा ॥ ३ ॥ कृष्णानामांगिरसाजमीढकण्वेति ।
घोरिमिद्वैकेब्रुवते । अवरुष्याजमीढं । आंगिरसघोरकाण्वेति । कपीनामांगिरसामक्षय्यवाक्ष्येति ।
अथश्रांगेश्वर्यः भरद्वाजाः शुंगाः कताः शोशुर्यः । तेषामुभयतः प्रवृणीताएकमितरतोशुवि

तरतः। नृद्विचतुर्णां प्रवरास्त्रिनपंचानां। आंगिरसवार्हस्पत्यशुंगभारद्वाजत्यादि। कपीप्रसिद्धावुदि
ताविद्द्वोस्वतंत्रः। कस्वपरोस्वतंत्रः। तत्रस्वतंत्रस्य कपीर्वाहामिष्याभरद्वाजकलनचाहुः। अथात्री
णामात्रैयार्चनानसश्यावाश्चेति। गविष्ठिरामांत्रयगाविष्ठिरयोर्वेतिथेति। चित्रितुगाकुकालवमनुतंतु
कुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातोदलेति। श्रौतकामकायनं। वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवोदासति। धनंजया
नां वैश्वामित्रमाधुकुंडसधानंजयेति। अज्ञानां वैश्वामित्रमाधुकुंडसरोद्दिणोति। पूरणवारिधाय
यंतानां वैश्वामित्रदेवरातपोरणोति। कृतानां वैश्वामित्रकात्यकल्लेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघम
र्षकोशिकेति। गणूनां वैश्वामित्रगणेशिणेरणवेति। वैष्णूनां वैश्वामित्रगणेशिनैष्णवेति। शालंकायन
शालाहृत्कोदिताहृत्कोदिततद्गूनां वैश्वामित्रमाधुकुंडसधानंजयेति। शालंकायनकोशिकेतिवा। ४

कश्यपा नां काश्यपा वत्सारांसि तेति ॥ निध्रवाणां काश्यपा वत्सारांश्च वेति ॥ रभाणां काश्यपा वत्सारे
भ्येति ॥ शांडिलानां काश्यपा वत्सारां देवलेति ॥ शांडिलानां देवलेति वा ॥ ६ ॥ वासिष्ठवसिष्ठानां ॥ येन्यउ
पमन्युपराशा कुंडिनेभ्यः ॥ उपमन्युनां वासिष्ठभरद्वाज इन्द्रप्रमदेति ॥ पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराश
रेति ॥ कुंडिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकोटिन्येति ॥ ७ ॥ अगस्त्यनामागस्त्यदाह्यं च्युतेऽमवादेति ॥ सोमवा
दां नामागस्त्यदाह्यं च्युतसोमवादेति ॥ ८ ॥ पुरोहितप्रवृत्तराजां ॥ अथ यदि साष्ट्यं प्रवृत्तं ॥ १ ॥ मानवे
णपोरुवकुसैतिशस्त्राणि ॥ तान्येदक्षिणानि ॥ तेषामंतज्यातिघ्नोमः ॥ पृथ्व्यः शमनीयसदस्त्रेदक्षिण
ः ॥ अन्योवाप्रजातदक्षिणः ॥ दक्षिणावतापृथ्व्यशमनीजेरन्वितिविहायते ॥ स एव देतुः प्रवृत्तिभावम
रुतिभावे ॥ भृगूणां न विवाहोस्ति चतुर्णां माहितोमिथः ॥ क्षीर्घतमास्तथोतथ्यः कक्षीवांश्चैव गोत्रजाः ॥

114

भरद्वाजाग्निर्वेश्याः शार्ङ्गः शोभाः कात्यायनश्चोशिराः एते समानगोत्रास्युगर्गानि केवदंत वै । एषदश्वा
 मुद्रुकाविहमुद्रुकाकाण्वोगरुयोदरितः संरुतः कपिः । यस्वश्चैषांमथद्रुहाविवादः सर्वैरित्येतांमंरुग्या
 दिभिश्च । द्युर्षयाणां व्यार्षयमंनिपातेन विवादः । व्यार्षयाणां पंचाक्षर्यसंनिपाते वि० एते समानगो
 त्रास्युः र्यत्र विश्वामित्रो नुवर्तते । आत्रेयाः श्ववसिष्ठाश्च श्येकेपश्च एथक्थसु ॥ जमदग्निर्गौतम
 श्वभरद्वाजात्रयस्तथा ॥ विश्वामित्रः काश्यपाश्च वसिष्ठो गम्ययोश्चमाः । सहस्रानामृषाणां मगस्त्या
 हृमानां यद्रूपत्यंत द्रोत्रमित्याचक्षते ॥ एक एव जषिष्या रत्नवरेश्च नुवर्तते । तावत्समानगोत्रास्युर्भृगु
 मंगिरसंविना ॥ वसिष्ठो द्रोच वित्ते यो ब्रह्मपुत्रोश्चोपापतः ॥ मैत्रावरुणरित्येव वासिष्ठो विप्रहंत गतः ।
 ब्रह्मात्मजाश्चिपरात्तारव्यासभुकादयः । ते यो विवेकः स्वनयोर्द्वितीयाकुंडिनादयः । अतएव भिन

शरीरत्वात्भिन्नगोत्रप्रवत्वाच्चवसिष्ठवामिष्ठगणयोर्विवाहः।।आमदग्न्यविश्वामित्राणां देवगतवर्जं
सर्वत्रविवाहः।।अत्रिविश्वामित्राणां धनंजयवर्जं सर्वत्रविवाहः।।इति प्रवर्गनिर्णयं॥ ॥ अथ सोत्रप्रव
रः॥ ॐ असोत्रामसमानपिंडामसमानप्रवरं कन्यां वरयेत्। वरवध्वोः पितृमातृसंताने सप्तमादूर्ध्वं
सापिंडपानिरृतिः।।मातृसंताने पंचमादूर्ध्वं यतः संतानभेदः स्तदादिगणयेत्। पंचमीसप्तमी चैव मातृ
तः पितृतस्तथा॥ त्रीनतीत्यमातृतः। पंचतीत्यपितृत इति वसिष्ठमतादुर्वादिनिषेधपरः। चतुर्थीमुदूहे
कन्यां पंचमानतु पंचमी। पराशर्यमतेनाह पंचमः पंचमीमपि॥ आमदग्न्यावीतद्व्यागागर्भे महावो
ध्रियश्चावैष्णवा गौतमा भरद्वाजाः कपयो हारिताः काण्वा विरूपा मोडः का विश्वमुवेधः त्रेया विश्वामित्राः
कश्यपाः वासिष्ठा आगरतयः इत्यष्टादशगणाः स्फुः आदितः पंचगणा भृगवो भवन्ति। भृगुजा मरु

प्र-
६

गन्धवत्सश्रीवत्सच्यवनाप्रयानाः। ओं वंसावर्णित्तीवन्तिनाबाल्यतिगाद्यायनवेरां हित्यावटमंडुप्राची
 नयोग्यास्त्रिषेणां भगवानमिथो विवाहाः॥ वीतद्वय्यास्त्रिषु लमौ नमोकसावेकसा भगवानामि
 थो विवाहाः॥ २॥ गार्ग्यमद्रौ नको भार्गवो नमिथो विवाहो॥ ३॥ वाध्रियश्चमिन्नयत्रो भार्गवो नमि
 थो विवाहो॥ ४॥ वैण्यपार्थो भार्गवो नमि० ह्यो० ५॥ आंगिरसायास्योतथ्योसिजकाश्चिवनवामदेव
 वृहदुक्थ्योतागौतमान० ह्याः॥ ६॥ आंगिरसवार्दस्यत्यभारद्वाजककुवाग्निवेश्योऽजायनसर्वस्तंब
 स्तंबेश्वरुंगवभगोशिरियक्षीकृक्षवांरुनमात्तवर्चसस्वतंत्रकपिगाग्यकपित्रो न्यांताभरद्वाजा
 नमिथो विवाहाः॥ ७॥ आंगिरसकप्यमदीयांश्चक्षुःअप्यनश्यानमिथो वि० ८॥ आंगिरसदेरि
 तां वरीशयोवनाश्वमांशात्तशंखपिंगदभृकुत्साहागीतान० ह्याः॥ ९॥ आंगिरसाजमीरकएवानमि०

५

ह्याः ॥ १० ॥ आंगिरसविरुपरथीतरपुषरुवाहमादंघमाविरुपानमिथोविवाह्याः ॥ ११ ॥ आंगिरसमोदुः
यज्ञश्श्रवोमुद्गलानमिथो ॥ १२ ॥ आंगिरसविरुमुवधंनत्रांसदस्यचषमषणभद्रणमद्रणवाद्राय
लोयमित्योपगविसात्यकिसाल्यकाम्यारणितितुर्द्याविरुमुवधंनमिथोविवाह्याः ॥ १३ ॥ आत्रेयान्
नाश्यावाश्रुगविश्वरधनंनयातिथिसुमंगलवा मरथ्यराजवाप्यमुद्गलांताः आत्रेयानमिथोविवा
ह्याः ॥ १४ ॥ विश्वामित्रदेवरातचिकितमनुदंत्वोत्कवात्कियाज्ञक्योत्स्वत्कुरुद्रग्निबभ्रुशात्कित्या
लावनशात्ककायनकात्कवचोदरथोमनकासकायनदेवश्रवमदेवतरसंआत्यमध्रुष्टंरसधर्मज्ञया
ष्टकलोदितप्रण्यारिआयाद्यमषणकोशिककतसूनुपनसध्रुग्रजठरवावलोकरुव्याग्निदेव्यंतावि
श्वामित्रानमिथोविवाह्याः ॥ १५ ॥ काश्यपावत्सारनेश्रुवरंभरंभेशंशुक्रशांशुव्यदेवरासितांताः

काश्यपानमिथोविवाह्याः ॥१६॥ वसिष्ठश्चात्किपगशावासिष्ठानमिथोविवाह्याः ॥१७॥ वसिष्ठमेत्रा
वरुणकौण्डिन्येन्द्रप्रमदभरदुसुरूपमन्युसंरुतिपूतिमापगोरिवीतांतावासिष्ठानमिथोविवाह्याः ॥१८॥
अगस्त्यदाद्व्यच्युतेऽभवाद्ददाभवाद्दसांभवाद्दसामेवाद्दयात्तवाद्दनांताअगस्त्योनमिथोविवाह्याः ॥१९॥
॥ ॥ एवंनिर्णयविवादेत ॥ अज्ञीजननेदिति विश्वप्रकाशाभिधपेक्षतेतत्त्वतोसमाप्तः प्रप्रवरादिनि
र्णयः ॥ अज्ञानाद्यादिवोद्गाहः प्रायश्चित्तं तत्रैवच ॥ सगोत्रप्रवरायास्यात्ततः संग्रहणेविधिः ॥१॥ त
त्रषट्त्रिंशन्मत ॥ समानप्रवरांमात्सगोत्रांमात्त्रामिकां ॥ परिणीयसपिंडावाप्रायश्चित्तोयतेद्विजः ॥ प्राय
श्चित्तंवेदस्यत्रयुगधर्मव्यवस्यया ॥ मोक्षोद्गाहेतुदंपत्योनेकंवाद्रायणंस्मृतं ॥ द्वैगुण्यंज्ञानतस्तत्रप
रिणीतोत्रिधीयते ॥ कंन्यदातुर्भवेत्तद्विज्ञानतोद्विगुणं भवेत् ॥ व्रतस्यकरणात्तत्रैवप्रत्याम्नायंसमा

चरेत्। ईर्ष्यां व्रतां दुहितरां पितार्चां व्रतः शुचिः॥ भूरुद्रा ज्ञेयविप्रप्रकारयपेद्यथवाक्षिपेत्। दुहितृत्वे
न संगृह्यभा रूद्रा ज्ञोथकारयपः॥ घृतकुंभस्य गभेतुना मादध्याद्विधानतः॥ जातकर्माह्वयो वन्न प्रा
शानं चोक्तमेव च॥ विधाय मधुपुके च मंत्रमात्रेण मंत्रवित॥ मुहुते विप्रकथिते शुचिंता मप्यलं च
तां॥ सत्सुत्याथायमानाय पत्युप्रतिपादयेत्। वैवाहिकात्तथो मंत्रानशेषानप्यतं द्रितः॥ स्वर्ग
स्योक्तक्रमेणैव पठेत् घृतवधूवरः॥ चतुर्थी कर्मपर्यंतं विधिमेवं समाप्यत॥ कृताशीर्वचनो विप्रैर्द
क्षिणाभिः सुतोषितान्॥ प्रणम्य विसृजेत्तदेनं पश्चाद्द्रो जयते तथा॥ कृत्वथं पुनरुद्राहं न विद्विष
मवाप्नुयात्। अन्यथा कुरते यस्तु संग्रहं स न राधमः॥ व्रजत्यपत्यैः सहितो नरकानेकविंशति। मात
नाम्नां विवाहे तु विशेषात्राभिधीयते॥ परित्वत्येव नामास्याः पुनरुद्राहमाचरेत्॥ नैवं विवादेन स्या

दृतांतेदीतपावकडति। पुनरुद्गादेचनोत्तरायणादिसमयाविशेषनियमः। सावकालमेवेवाद्दमितिसम
रणातः अस्यवचनस्येदशास्तुल्येवचरितार्थत्वादिति। अथप्रयोगः। अनस्तमितवालवृद्धशुक्लेगुरोव
शुभममयेशुभमुद्गतेपार्यदानप्रणम्यसमानप्रवरादिवृत्त्याविवादेमेप्रायश्चित्तमुपदिशतेतितान्य
स्वातेश्वानुज्ञातोः ज्ञानतावीवादेचांद्रायणमेकंज्ञानतः चांद्रायणद्वयंचेति। अथप्राणानायम्यसं
कल्प्यसमज्ञानरुतसमानप्रवरगोत्रादिकल्प्यापरिणयज्ञानितप्रत्यवायपरिहारार्थं चांद्रायणप्रत्या
घ्नायत्वेनरुद्देवत्यंगोत्रत्रयंनानानामगोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्यःसंप्रददत्यपदेरुतेत। प्रत्यक्षगोत्रा
द्वयगोत्रोःसंभवेप्रथमतयोःपूजनंशुक्लादिरण्यदक्षिणोदघात॥ केचिदं प्रत्यक्षयागपिदेयसंप्रदा
नयोःपूजनमिच्छति। दक्षिणोदघातं॥ एवंवधूवरपिसमानप्रवरासभ्याभ्यनुज्ञातास

मान प्रवरेण वरेण सममज्ञानज्ञातविवाहदोषपरिहाराथं चांद्रायणप्रत्यत्याम्ना यत्वेन गोत्र यदद्यात् । नै
रनुज्ञातां शुद्धां भवतः ॥ ततः कन्यादानार्थं सुप्रत्याम्नाय गर्वादानेन शुद्धसंपाद्यसभ्यै रनुज्ञातः शुद्धाशु
धादुहितरं सालंकारवते भारद्वाजाय काश्यपाय वाड्मादुहितत्वेन ददे । दक्षिणां च दद्यात् । ततः सुतां प्रतिगृ
ह्य घृतपूरिते कुंभे तस्मिन्नेवास्वशास्त्रोक्ताधानमंत्रैः संसृत्य ज्ञातं कर्मनामान् प्राशने चूडाभिगण्याद्य
त्तैव संसृत्य तन्नास्वीयमधुपर्कमंत्रान् प्राचयित्वा देवज्ञाभिमते सुदूते ईमां । भारद्वाजादिगात्रां समदुहि
तरं अमुकवेदाध्यायिने वराय तुभ्यमदं भार्यात्वेन प्रतिपाद्यामीति दद्यात् ॥ ततो वरागृहीतवधुकरः स्व
गृह्णात्तु वैवाहिकमंत्रांश्च पठित्वा विप्रैः रुताशीर्चनस्तान् दक्षिणादिभिः संतोष्य यथाशक्ति ब्राह्मणा
न् भोजयेत् ॥ इति समानप्रवरादिविवाहप्रायश्चित्तविधिः ॥ ॥ अथ मृगारेणः ॥ कुप्रतिग्रहादिकं र

त्यामृगारंघ्रिकुर्यात् । तत्र क्रमः ॥ ओपासनं विधाय समस्त नोनिहंशण दूरापरमेश्वरप्रीत्यर्थं मृगां गच्छं कुरि
ष्ये । ततो ग्नि रं ह इ दोः हो मुच्छिन्नावरणा वा गो मुचो वायु र गो मु गश्चिना वा गो मुचो मस्त ए नो मुचो विश्वे
देवा ए तो मुचो नु मिति रग्नि वं श्वान रा द्या वा श्चि व्या वा गो मुचा वग्नि रा गो मु गित्य कत् २१ प्रधान देवताः स्वि
ष्ट क्रु दं ग देवता श्री हि मयेन तत्त देवता ह विर नु क रण त्वेन एक तंत्रेण चतु र्णा इ ध्म तंत्रेण सांगेन कु र्म णो य २५ ।
तत्र सांगाः सर्वा देवा ताः संनिहिता भवन्तु ॥ विद्युद सी त्यपः स्पृष्टा च रं श्र पयित्वा भि घ्रा यो रू स्या भि
घ्रा यो ग्नि मु र्वा ते क्र मे णा व हा य मु चा नु ह यात् ॥ ॐ अग्ने र्म न्वे रु ति ढा विं श च स्प मृ गार सू क्त स्य विश्वे रं
वा नु प्र यो लिं गो क्त देवता उ रा दितः स प्रो प रि ष्टाः यो ति पो ष्मि चतु र्प्ये रा पं क्तः स्ततः पंचो प रि ष्टाः पो ति यः
श्व तु रं शी य था पंच दं शी पो डं शी वा नु सु भो स त रं शी गा य च्य ष्टा दं शी त्रि सु वृ न विं शी वीं शी घो प रि ष्टा यो ति

प्र.
१०

पावत्येदं ऋषिभो चरं होमे विनियोगः ॥ ॐ अग्ने मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो यं पांचजन्यं बद्धवः समिधते ॥ वि
 श्वस्यां वाग्ना प्रविवाग्ना वाः समीमहे सनो मुंचत्वः दसः ॥ स्वा० अग्नयेः होमुचेदं १ ॥ यस्येदं प्राणं निमिष
 घट्टे जति यस्य जातं जनमानं च केवलं ॥ स्तोम्यग्निनाथितो जोहवीमिसनो मुंचत्वः दसः स्वाहा ॥ अग्नयेः
 होमुचे २ ॥ इन्द्रस्य मन्वे प्रथमस्य प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रप्रस्तामा उपमा मुपागुः ॥ यो दाशुपः सुरैः तोहवमुपगं
 तासनो स्वाहा ॥ अग्नये होमुचे ३ ॥ यः संग्रामं नयति संवशीयुधेयः पृथ्वानिमः सरजति त्रयाणि ॥ स्तोमो
 दं नथितो जोहवीमिसनो स्वाहा ॥ इन्द्रायां होमुचे ४ ॥ मन्वे वा मित्रावरुणा तस्य वितं सत्यो ज्ञासा हृदं हण
 यन्नुदेथे ॥ यागं ज्ञानं सरथं याथुः प्राताना मुंचत मागसः ॥ स्वा० मित्रावरुणाभ्यामागो मुग्भ्यां ॥ ५ ॥
 यो वाः इथ जज्ञुग्मिः सत्यधर्मा मिथुश्चरंतमुपयाति दृषयन् ॥ स्तोमि मित्रावरुणा नाथितो जोहवीमितो

नोमुंचतमागसः स्वाहा मित्रावरुणाभ्यामागोसुगभ्यां उदं ६॥ वायोः सवितुर्विदथानिमन्सदेव्यावात्मन्व
विभ्रतो यौचरक्षसतः॥ यो विश्वस्य परिभूव भूवतुस्तो नोमुंचतमागसः स्वाहा॥ वायुसवितुभ्यामागोसुग
भ्यामिदं ॥ ७॥ उपशेवान् अश्रुषो देवयोर्धर्मैः अश्रुण ॥ स्तोमिवायुं सवितारं नाथितो ज्ञादधीमितो नोमु
ंचतमागसः स्वा० वायवे आगोमुंच ॥ ८॥ रथात्तमोरथीनामद्धर्त यशुभंगमिदं सुयमेभिरेवैः॥ ययो
र्वादेवो देवेष्वनिषितमोक्षः स्तो नोमुंचतमागसः स्वा० अश्विभ्यामागोसुगभ्यामिदं ॥ ९॥ यदयातं बहुतुः
सूर्यायास्त्रिचक्रेणसः सदमिच्छमानो॥ स्तोमिदेवावश्विनो नाथितो ज्ञादधीमितो नोमुंचतमागसः स्वा
हा० अश्विभ्यामागोसुगभ्यां १०॥ मरुतां मन्वअधिनाब्रुवंतु प्रेसांवाचं विश्वामतंतु विश्वे॥ अश्विर्द्वेषु
यमानृतयते नोमुंचत्वेनसः स्वाहा॥ मरुद्व्यः उदं ११॥ तगममायुधंवीदितः सद्वद्व्यः इत्थं पतनासुत्तिसु॥

पृ. ०१

स्तोमि देवान्मरुतोनाथितो ज्ञो हवीमिते नो मुंचते नमः॥ स्वाहा मरुभ्यः ३३ ॥ देवानां मन्वे अधीति । अष्ट
 निति ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः ३३ ॥ यदिदं मा भवो चतिपोरुषेयेणं देवेन । स्तोमि विश्वा देवा नाथितो ज्ञो हवी
 मि विश्वेभ्यो देवेभ्यः एनो मुग्भ्यः ३४ ॥ अनु नो द्यानु मतिर्यज्ञं देवेषु मन्यता । अग्निश्च द्रव्यवाहना भ
 वतां दाशुपेमयः ॥ स्वाहा ॥ अनु मत्ये देव्यवाहना याग्नय ३ ॥ ३५ ॥ अन्विदनु मते त्वं मन्यासि रं च न स्रधि । न
 त्वे दशा यनो दिनु प्रण आयुः शितारिषत्स्वाहा ॥ अनु मत्ये ३ ॥ ३६ ॥ वैश्वानरो न इत्या वाहसा अग्नेये न
 श्वानरा ये दं ३ ॥ ३७ ॥ पृष्टो दिवि तत्तः स्वाहा अग्नेये ३ ॥ ये अत्रथेता ममिते भिगे ज्ञो भिर्य प्रतिष्ठे भवता
 वसूता ॥ स्तोमि द्यावापृथिवी नाथितो ज्ञो हवीमिते नो मुंचते नमः ॥ दसः स्वा द्यावापृथिवीभ्या ३ ॥ ३९ ॥ इवीगो
 दसी वरिचमृणोतं क्षेत्रस्य पर्त्न अधिनो ज्ञ्यातं । स्तोमि द्यावाति द्यावापृथिवीभ्यामः ३ ॥ ४० ॥

यत्नेन यं पुरुषत्राय विद्याविद्वांसश्चरुमाकुञ्चनागः। रूधीषस्माः अदितेरनागाव्येनाः सिद्धिश्चैथानि च
गन्ते। स्वाः अग्नये उदं २३॥ यथा हतदूतवोगो यंचित्पद्विदिताममुं चतयं जत्राः। एवात्मसमाप्ये मुंचाः यः
दः प्रतायं गे प्रतं न आयुः। स्वाः अग्नये ०२३॥ अग्नये स्विष्टरुते स्वाः अग्नये स्विष्टरुते २३॥ इति त्रयो
विशत्याहुताहुत्वा समित्मं नदने हुत्वा जयादि ब्रह्मविसर्जनांतं कुर्यात् ॥ अर्जाजनर्जापुरुषो जसो यश्री
विश्वनाथं शुक्ति कर्म मान्यः ॥ विश्वं प्रकाशाभिधे पथे तोतलरुतो मृगागृह्णियं समाप्तं ॥ ॥ अथ पवित्रेः
ष्टिः ॥ ब्रह्मनामपि दोषाणां पवित्रेष्टिर्विशोश्चनी ॥ वैश्वानरीत्रातपतीय वित्रेः संतथेव च। ज्ञानरुतो प्रयुजा
नः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। मनुस्मरणात्। तत्रक्रमः। अग्निं प्रतिष्ठाप्याप्यापानमं विधाया चस्प्रा
णानायस्य मम संवत्सरादूर्ध्वं प्रवासजनि तदोषपरिहाराथं ममा मुकपापनिहंरणाथं वापवित्रेष्टिः यश्च

तत्राग्निः पवमानः संरुचतीप्रिया अग्निः पावकः सविता सत्यप्रसवः अग्निः श्रुचिर्वायुर्नियुद्मानः
 ग्निर्त्रतपतिर्विहसुः क्षिप्रिविसः अग्निर्वेनरः ॥ दधिक्वाडातिप्रधानदेवता अमृतास्त्रिष्टुदग्निर्गंगदेवता
 चर्वाः यानिहर्वाषिदुःस्रतंत्रेणतत्तद्देवताद्विरनुक्रमेणात्कृतंत्रैचद्वेवियासांगेनकर्मणासद्योयक्ष्य
 इतिशेषंप्रवेवत । षेदपात्रप्रयोगाद्यग्निमुखानेचतुर्गर्हातमाः यं गृहीत्वायंनदेवाइतित्रिभिर्देवा ।
 कृष्णां देहोपेखापयतताग्नयेग्नयेपवमानायजुषंनिर्वपामि । इत्यादिपंचपंचमुदीन्देइदेवताभ्यो
 निरूप्य प्रोक्ष्यन्तः श्रुचिर्वायुर्नियुद्मानः अग्निः श्रुचिर्वायुर्नियुद्मानः अग्निः श्रुचिर्वायुर्नियुद्मानः
 त । ॐ अग्ने आशुः षिपवस इतिपुरेनुवाक्यामनृच्य ॐ अग्नेयवस्वस्वपतियात्पयादृता अग्नेयप
 वमानायदे ॥ १ ॥ पुनेरवरायचतुर्गर्हातंरुतनः प्रियास्त्रितिपुरेनृच्यइमानुद्मानाडितियात्पयात्पुद्मयात ।

सरस्वत्ये प्रियाये इदं ॥ पुनः सरस्वत्याय ॐ अग्नेपावकरोचिषेति पुरो नूच्य सनः पावकदीदिव इति या
 १ या हत्वा अग्नेपावकाय ३ ॥ पुनः चतुर्गृहीतं आविश्वदेवं सत्यतिमिति पुरो नूच्य आसत्ये नरुज सेति या
 २ या हत्वा सवित्रे सत्यप्रसवाये इदं ४ ॥ पुनः सरस्वत अग्निः शुचि व्रततम इति पुरो नू उदग्ने रुच्य इति या
 ३ या हत्वा अग्नये शुच्य इदं ५ ॥ वायो र्ये ऐति पुरो नू वायो शुक्रा अयामिते इति या हत्वा वायवे नि
 युत्वते ६ ॥ त्वमग्ने व्रतपा इति पुरो नू यद्वो वयामिति हत्वा अग्नये व्रतयत इदं ७ ॥ पुनः ४ तेन प्रतते अघ
 निषि विष्णुना मेति पुरो नू किमि तो विष्णो परीति या इये या हत्वा विष्णो वा निषि विष्णाय इदं ८ ॥ पुनः सरस्वत गृही
 त्वा वैश्वानरो न इत्येति पुरो नू च्यः एष्टो दिवीति या हत्वा अग्नये वैश्वानराये इदं ९ ॥ पुनः ४ गृही तेन द
 धि काष्ठा इति पुरो नू च्य आदधिक्रा इति या हत्वा दधिक्राष्ठा इदं १० ॥ पुनः सरस्वत्याय जुष्टो इदं

व.
३

नाशतिपुरोन्मय माऽर्थाऽन्यामऽयतेस्वेदमूनाशतियाऽययास्त्रिष्टयतंदुत्का र्मूनसेग्नयेस्त्रिष्टयतेउदं० ३३
समित्संनहनं दुत्काजयादिब्रह्मविसर्जनांतेहिरण्यंरक्षिणांपयस्त्रिनींगांचदद्यात् ॥ पापानांतागतंभ्येनेमा
मेवेष्टिमेकरात्रंत्रिरात्रंपंचरात्रंशुद्धागत्रंवाकुर्वन्सर्वस्मादेनसः प्रमुच्यतइति ॥ ॥ अजीजनत् ० मान्यः ॥
विश्वप्रकाशाभिधपद्भूतोतत्तत्तौपवित्रेष्टिरियंसमाप्ता ॥ ॥ अथाप्युदाहरंति ॥ अद्यमर्षणं देवकृतः
शुद्धवत्यः सरीसृपाः ॥ कृष्णाऽयः यावमान्यश्चविमर्ज्यत्युपपातकं ॥ तत्राद्यमर्षणं ॥ मृत्तिकयास्नात्वाहिर
ण्यश्रंगमितिदुमंमेगंगेप्रजापतेरक्षयश्चयन्मारुतमसिसमुद्रमुदरं सर्वेषुएयुक्तोकेषुपवमानानुवाकेनओ
षोद्विभेतिनवर्चस्यसूक्तेनहिरण्यवणाइतिपंचभिरिमंमेवरणेतिदुभ्यांसमुद्रज्येष्ठाउत्येकाऽशभिः येनदे
वाशतिसप्तभिश्चसंनान्यश्चोत्रांतंभूराजलेमज्जयित्वातद्विष्मोतोरिशुतंविंशंवाष्टोत्तरंजह्यापप्रासनमु

द्रव्याजलांतयथाशक्तिस्तुत्वाप्राणानायम्यद्रवदादिवेतिज्ञस्योश्वायममरुताघ्रमर्षणसांगतार्थेनलधेनु
दानंकरिष्येति संनोष्य यथाविधिदत्त्वा सुवैर्णं दक्षिणां दद्यात् ॥ ॥ इत्यघ्रमर्षणविधिः ॥ देवकृत इति देव
कृतस्येन सोव्यज्जनमसीत्यादिभिस्त्रयोदशभिर्होमः ॥ स च वैश्वानरं तं प्रदर्शितः ॥ शुद्धवत्येतिग
णहोमः स चाग्रवक्तव्यः ॥ सरीसृपाः प्रागुक्ता मगारुह्यः ॥ कृष्णोऽयः कृष्णोऽमंत्रहोमः ॥ स च प्रदर्शनी
यः ॥ पायमान्यः पवित्रेष्टयः ॥ एता उपपातकानि स्वबुद्धिपूर्वकं समानगोत्रप्रवरकन्याविवाहस्तादृमनं
विप्रपुत्रीगमनं मित्रपत्नीगमनं भगिनीसत्रोपां समानगोत्रां चांडालं सुरापां तत्स्त्रीतत्पुत्रिणीगम
नं मातृष्वरगमनं अनुजपत्नी स्नुषामातृकानीगमनं मत्तानाद्रुह्येण गोवधः वाकातिरुसरागिव
धः इत्यादीनि समयदिति ॥ अथ मत्या समानप्रवरं समानगोत्रं परिणीयारुह्य वागुरुत्तत्यत्रतादुह्येति ॥

प्र.
७४

तज्जोगर्भः श्वांशालरंयात् ॥ गुरुर्जनकः ॥ तत्पुत्रस्य भायर्च्यते ॥ ज्ञानेन मातरंगत्वा मा लपत्नी मसृणी
मुत्तवर्णावातया प्रोत्साहितो ज्ञानाद्गत्वा वापितः कृतक्षौरः सुदीर्घस्त्रियं सुततां आलिंग्य मृतः शुध्येत् ॥ त
स्यैयः शयने वा सुप्ता शुध्येत् ॥ उभयप्रोत्साहेतु तस्यैयः शयने तस्मात्किं नालिङ्गना शुद्धिः ॥ स्वयमपेक्ष्य गत्वांस्व
स्य गुह्यत्रिकं स्वहस्तच्छिन्नं खांजिकना धत्वा पृष्ठतोपश्यन् प्रतोन्निवारयन्नेर्जतोद्गुणं छिनप्राणां तंगत्वा
शुध्येदिति ॥ प्रायेश्चित्तं ॥ अथ प्रायश्चित्तप्रसंगात् कृष्णांशुगणदोषो वक्ष्यते तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तक्रमोच्य
था ॥ दशापंचाथचतुरस्रपवेश्यद्विज्ञानशुभान् ॥ तेषामनुज्ञया सर्वप्रायश्चित्तमुपक्रमेत् ॥ विधाय वैष्णवं
श्राद्धं संकल्प्य निजकाम्यया ॥ धेनुं दद्याद्द्विजेभ्योथ दक्षिणां च स्वगृहजितः ॥ सभाया मुपवैशितानां ब्राह्मणा
नां ब्रह्मदंडं त्वेन या धेनुर्दायते सान प्रत्यक्षधेनुः कितु प्रत्याप्ताय भूता ॥ बहुभ्यश्चैकादीयते तदासां वि

क्रेयास्यात् ॥ विक्रेयाच्च निषिधांगिरसा ॥ बहुभ्यो न प्रदेयानि गोर्गृहं शयनं स्त्रियः ॥ विभक्तदक्षिणा
ह्येतादातारंतारयंति हि ॥ एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथंचन ॥ सा तु विक्रेयमापं नादहत्यासप्त
मंकुलमिति ॥ धेनुर्दद्याद्द्विजेभ्योथ दक्षिणाथ स्वशक्तिः ॥ आधांगधेनुंच दद्यात् ॥ अलंकृत्य यथा
शक्त्या वस्त्रालंकरणैर्द्विजान् ॥ यांचेत्तदंडवंनत्वा प्रायश्चित्तं यथोचितं ॥ तेषामनुज्ञयां कृत्वा प्रायश्चि
त्तं यथाविधि ॥ पुनस्तान्परिपूर्यथं अर्चयेद्द्विजपुंगवान् ॥ दद्याद्गुतांगदानानि तेभ्यः अध्यासम
न्वितः ॥ त्रतांगानि गोभूतिलद्विरण्याडयवासोधान्यगुडांनिच ॥ गोप्यं कृष्णमित्याहुः दशदानानि
वैकृमात् ॥ संतुष्टावाह्यणाद्दधुरच्छिद्रं त्रतकारिणे ॥ अछिद्रमस्त्विति वाक्यं ब्रूयुः ॥ व्रतच्छिद्रं तपःछि
द्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ सर्वं भवतु मे छिद्रं यस्य वेत्तंति वेद्भिजाः ॥ आह्यणायांनि भाषंते मन्यंते

प्र.
०५

तानि देवताः । सर्वदेवं मया विप्रानतद्रुचनमन्यथा । उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थफलं जपः । विप्रैः संपादिनं यस्य संपन्नतस्य तद्रुचेत् । ब्राह्मणाजंगमं तीर्थं निजं लंसा च कामिकं ॥ तेषां वाक्योदकेनेव शुभ्रं तिमलिना जनाः । संपन्नमिति यद्वाक्यं वदंति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा उवाच निग्निसोमफलं लभेत् । तेभ्यो नु ज्ञामिति प्राप्य प्रतिपद्यथा विप्रैः । भोजयित्वा दिज्ञानं शक्त्या भुंजीत सद्वंधुभिरिति । अथ कर्मक्षयोपायो ह्युच्छ्रव्याधिविपर्ययोः । क्लेशसद्वत्तत्रोद्योगो दद्याद्वाधिकमतेः । रुच्छुशब्देन प्राज्ञापत्य रुच्छुवां द्रायणादीन्युच्यते । तेषां क्लेशसाध्यत्वात् । तदुक्षणानि चाभिधास्यंते । प्राज्ञापत्यादिकरणमेकाकोटिः । व्याधिविपर्ययोनाम व्याधिप्रतिरुतिदानं । इदं च द्वितीयाकोटिः । एवं चाद्येपक्षे रुच्छुकरणे साक्षात् रुच्छुवाचरणस्य क्लेशात्मकत्वात् । रुग्णस्य क्लेशसद्वत्त्वाच्च ।

सुप्रत्याम्नायत्वेन गां दद्यात् । रुद्रादिषु प्रत्याम्नायत्वेन गावो दातव्या इत्यर्थः । तत्र कस्मिन्न रुद्रे किं संख्या
का गावो दातव्या इत्यत आह । एकां रुद्रेति रुद्रेति स्त्रः श्रांदायणे व्रते । गवामभां च निष्कवासा नृणां त्रि
तरु रुद्रा ॥ जपदानेऽपि तस्मै कृष्णा उगणदो मृत् । सर्वपापप्रणुत्यर्थं मथ व्याधिविपर्ययः । सा नृ
तिशत रुद्रस्यायमर्थः । षड्वाचिने प्रायश्चित्ते अश्लीत्युत्तरं रुद्राणां शतं भवति ॥ १६ ॥ तत्कृत्वेत्यत आ
ह ॥ रुद्रा वांग्ज ह्यहत्यायाः षड्ब्रह्मसूत्रमाम्बरे इति संभावितपापनिवृत्त्यर्थं षड्ब्रह्मसूत्रं प्रायश्चित्तप्रः
त्याम्नायत्वेन सा नृणां त्रिंशत् गावो दातव्यः । षड्ब्रह्मसूत्रं अज्ञानत्वात् । षड्ब्रह्मसूत्रं वाग्नेवश्यते ।
अथ जपदानेऽपि ॥ जपश्च दानं च जपदाने ते अपि कुर्वते ॥ तत्र जपे तस्मै कृतं तद्वा ध्युपरामार्थं कृष्णा
उगणदो मो कारयेत् ॥ व्याधिविपर्ययो वक्ष्यते ॥ कर्मक्षयो पायत्वेनोपायद्वयमभिहितं । रुद्रादिकं रु

प. ७
६
णं व्याधिप्रतिरुतिदानं चेति। तत्र रुद्रशब्दः स्तप इति शेषः। कूप्यां उगणहोमावपितपः प्रधानभूतो
प्राज्ञापत्यादिरुद्रकोटिचैवत्ये भवतः। अतः समग्रां रुद्रकोटिमभिधाय व्याधिप्रतिरुतिदानं च कर्त
व्यं। तत्र गुरुलघुपापविचारेण महार्णवादिग्रंथे दृष्ट्वा कर्तव्यं। इदानीं प्रकृतमनुसृत्य कूप्यां उगणहोमा
वविधीयते। तत्र कर्मणि यद्देवादेवेहेकनमित्यादयो मंत्राः आपस्तंबशाखीया आरण्यके समाप्ता
ताः कूप्यां उहोमः यस्मिंश्चाग्नेतयसुपथेति च। तथा अग्नेर्भवे प्रथमस्येत्यादयो ज्ञानः समाप्ताताः स
गणहोमः। तत्राहो कूप्यां उहोमविधिः॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि कूप्यां उविधिमुत्तमं। एतसां स्थ
लसूक्ष्माणां प्रायश्चित्तं तु वैदिकं॥ अकुर्वन्विहितं कर्म निहितं च समाचरेत्॥ प्रसज्यंश्चेद्विद्याथेपि प्राय
श्चित्ती भवेद्विज्ञः॥ यद्वा कुत्र ह्यहत्यायाः षडब्दं रुद्रमान्च गेदिति संभावितपापनिरुत्यथं सा श्रूति

शतकृच्छ्रः। षड्विंशत्यश्विन्तप्रत्याम्नायत्वेन गवादिदानं भवेदित्यर्थः। जपदानेपिकुरुते। जपः सूक्तजपः॥
दानं व्याधिप्रतिकृतिदानं। रुद्रादिकरणाशक्तौ कृष्णाङ्गणहोमो कुर्यात्। कर्मादिद्ये तेर्जुदुयात्। पूतो भव
तीति। संवत्सरं ब्रह्महातुमासं चैवीरहाद्भिः॥ चतुर्विंशतिरात्रेषु परिवीक्षितोपदाक्षितः॥ द्वादश स्वप्रादि
धिषुः पद्मनाः श्यावदन्निपि। ज्येष्ठे अरुताधाने सतियोग्नीनादधीत तदा ज्येष्ठः अग्रदिधिषु रित्युच्यते।
परिवीक्षितित्यर्थः। तिस्रो रात्रीस्तु कुनखादीक्षितो भवति द्विजः। न मां संमंन मश्नीयानो पेयात्कामिनीमपि
। नोपवासी न खदुयां जुगुप्सेवानुताद्भिः॥ पयोत्रतं ब्राह्मणस्य यवागूक्षत्रियस्य तु। आमिक्षां च वै
श्यस्य प्रायश्चित्तार्थमिष्यते॥ सावित्री च जपेनित्यं पवित्राणि च शक्तः। तथा च श्रुतिः। वातरखना
द्वाङ्मयः श्रमणार्थं धर्मैथि नो बभूवुः रत्नानुषयोर्ध्वमायं स्तनित्वा यमचरं स्तेनप्रविभुः कृ

प्राणानितां स्तश्चन्वविंदन्ः श्रधया च तपसा च तानृषयो ब्रुवन् कथानित्कायं चरथेति तस्मिन् ब्रुवन् नमो वोस्तु भग
वन्नामिन् धाम्नि केतवः सपर्यनि तितानृषयो ब्रुवन्पवित्रं नो ब्रतये नारे य सस्यामेति । त एता निसूक्तान्यपश्य
द्देवा देवदेऊ नं यद्दीव्यं नृणामदंब भूवायुष्टे विश्वं तो दधदित्यै तेराऽयं जुहुत वैश्वानरा य प्रतिवेद्याम इत्युपति
ष्ठत यद्वाची नमे नो भ्रूण हृत्या यास्तस्मान्मोक्षयध्व इति एतै रजुहवुः स्तरे य सो भवन्कर्मादिषु ते जुहुयात्
पूतो देव लोकान समश्नुते । कृष्णां दे जुहुयाद्योऽपूत एव मन्येत यथा स्तेनो यथा भ्रूण देवमेष भवति यो यो
नो रेतः सिंचति यद्वाची नमे नो भ्रूण हृत्या यास्तस्मान्मुच्यते यावदे नो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः सतति जु
होति संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरा देवात्मानं पुनीते मासं दीक्षितो भवति यो माससः संवत्सरः संवत्स
रा देवात्मानं पुनीते चतुर्विंशतिः रात्री दीक्षितो भवति चतुर्विंशति र्थमासाः संवत्सरः संवत्सरा दे

वात्मानं पुनीते द्वादशरात्रीर्दक्षितो भवति द्वादशमासाः संवत्सरः संवत्सरा देवात्मानं पुनीते यद्वा त्रीर्दक्षितो भवति षड्दशसूतवः संवत्सरः संवत्सरा देवात्मानं पुनीते तिस्रो रात्रीर्दक्षितो भवति त्रिपदा गायत्री गायत्र्या एवात्मानं पुनीते नमांसमश्रीयात् नस्त्रियमुपेयात् नोपर्यामीत जुगुप्सेतानृतात्पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूरान्नन्यस्यामिक्षा वैश्यास्याथोसोमेष्वध्वर एतद्रूतं ब्रूयाद्वादि मन्येतां पदस्यामीत्योदनं धानाः सकूनघृतमित्यव्रतयेदात्मनो नुपदासाय इति श्रुतिवाक्यप्रमाणरुत्ययो महापातकादिदोषदूषितः कृतप्रायश्चित्तः चित्तपरितोषायै नंदोमं प्रतिपद्यते । ननु ब्रह्मादा य एवायो नो अन्ययो नो वारेतः सिंचतियश्च ब्रह्महत्यावर्जं साक्षाद्द्वादश वार्षिकारिगुरूप्रायश्चित्तानामविषयाणि महापातकादीनि कुरुते ॥ यः पावित्र्यकामो यश्चाकृतकर्मचिकीर्षुः सकृष्मांशुभिर्जुहुयात् ॥ ॥ अथ प्रयोगः पौर्णमास्याममा

गास्यायां वा अन्यत्र वा विद्वत्काले पूर्वान्हेके श्मश्रुनवानिवापयित्वा तीर्थादि बुद्ध्यात्वा च स्य मंत्रप्रोक्षणपुण्याद्वा
चनादिहृत्वा चतुरस्रं संहितमुपकल्प्य स्वर्गस्योक्तविधिनानि प्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्याद्येत्यादिति धिश्च बलांते भे
मुकरो जनिवृत्तिपूर्वकामुकदोषनिर्दूरणार्थं क्रुष्मां रुद्रो मंकरिष्येति संकल्प्य चरुहोमपक्षेत्रमविता प्रधानदेवताः
स्विष्टकृतं गदेवतात्रीहिमयेन चरुणा सद्यो यक्ष्येति संकल्प्य विद्युदसीत्यपोपस्युः श्रेत्। अग्न्यंकरणपात्रासादनचरु
निर्वपणं प्रपणे च यथा गृह्यविधाय यच्चं चरुमभिघार्योद्वास्य प्रतिष्ठितमभिघार्यं भवदानधर्मेणावदाय
सावित्रीपुराणुवाक्यामनूच्यसावित्र्येव याज्ययात्तु द्रुयात् ॥ तद्यथा। गायत्र्या विश्वामित्रः सविता देव
तागायत्री छंदः। चरुहोमं विनियोगः। तस्सवितुरित्याद्युक्तांते प्रचोदयादेमिति सावित्रीपुराणुवाक्यामनू
च्यपुनरपि सावित्र्येव याज्यथा स्वाहां तंजुहोति सावित्रे इहं ततः स्विष्टकृतमवदानधर्मेणावदाय। ह्य

वाहमितिपुरेणुवाक्यामनूच्यस्विष्टमग्नेइतियाज्ययाजुद्ग्यान्ः दूयो रनयोर्विश्वेदेवाः रूपयः अग्निस्विष्टरु
देवता अनुष्टुप्विराट्छंदः स्विष्टरुद्रोमेविनियोगः । दूव्यवाहमभिमातिषादं । रशोदणं पृतनासुजिष्णु । ज्योति
षमंतदीद्यतंपुरंधिं । अग्निः स्विष्टरुतमादुवेमेतिपुरेणुवाक्यामनूच्यः स्विष्टमग्ने अभितत्युणाद्दुविश्वादेव
एतना अभिष्य । इहंनः पंथां प्रदिशंस्विभाद्दि । ज्योतिषमद्वेष्टजंन आयुः स्वाहा । अग्नयेस्विष्टरुतेरुदं ॥
इतियाज्ययाजुद्गोतिः अथयद्देवादेवदेकनमित्त्रिभिरनुवाकैराज्यहोमः ॥ केचनसावित्र्याएकहोमानंत
रंस्विष्टरुतमवरायस्थापयित्वायद्देवत्यादिभिराज्येहोमंक्रवेणविधायततः स्विष्टरुद्रोममिच्छंति । अयं
माधीयान्यक्षः ॥ येचपक्वहोमंनकुर्वतेतेषामाज्यभागानंतरेतैरेवत्रिभिरनुवाकैरेवाज्यहोमः दूतशेषम
ग्नेः पुरस्ताद्भवत्पणेषुनिधायज्यंनुद्गोतिः । केचिराज्यहोमंतेचस्विष्टरुतंजुद्गोतिः । यद्देवाइत्येक

विंशत्यस्य प्रथमानुवाकस्य ब्रह्मास्वयंभूरुषर्षिर्गोक्तदेवताः आद्याश्चतस्रो बनुष्टमः पंचमी त्रिष्टुपपृष्ठी
षडवसानानि जगती सप्तमी जगती अष्टमी त्रिष्टुप नवमी द्वादशी जगती द्वादशी अष्टमी ततो द्वेषघदेशक्योत्रियो
दशी त्रिष्टुप चतुर्दशी सप्तपदाष्टिः पंचदश नुष्टुप षोडशी अनुष्टुप विराट् सप्तदशी गायत्री ततस्त्रिस्त्रिष्टु
भः ॥ एकविंशत्यनुष्टुप आद्यदोमे विनियोगः ॥ ॐ यं देवा देवदेऊनं देवासंश्च रुमावयं । आदित्यास्तस्मान्
मा मुंचतर्त्तस्यर्त्तेन मामितः स्वाहा आदित्येभ्य इ १ । स्वाहा आदित्येभ्य इत्युद्देशत्यागो नमंत्रांतः पाति
एवमेवोत्तरत्रापि ज्ञेयं । देवा जीव न काम्या यद्वाचानृतमृद्मि । तस्मान् इह मुंचत विश्वे देवाः सज्जोषसः स्वा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः २ ॥ अतेन यावा एथि वी अतेन त्वं सरस्वती । धृतां नः पाद्येन सोयत्किंचानृतमृद्मिः स्वा
द्यावा एथि वीभ्यां सरस्वत्ये च ३ ॥ इंद्राग्नी मित्रावरुणो सोमा धाता बृहस्पतिः । ते नो मुंचत्वेन सोयदन्यरु

नमारिमस्वा० इंद्राग्नीमित्रावरुणसोमधातुबृहस्पतिभ्यः४॥ सजातशंसं साउतजागमिशंसं साऽयायसः शंसं
सादुतवाकनीयसः॥ अनाद्यष्टं देवकृतं यदेनस्तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदोमुमुग्धिष्वा० जातवेदसइंद्रं०५॥ यद्वाचा
यन्मनसावाद्भ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्यांश्चिश्नैर्यदृत्तं चरुमावयं॥ अग्निर्मातस्मादेनसोगार्हपत्यः प्रमुंचतुच
रुमयानिदुष्टतास्वाहा॥ अग्नयेगार्हपत्याय० दे॥ अनेनत्रितोअवर्णवांनिर्वभूवयेनसूर्यंतमसोनिर्ममोच॥
येनेंद्रोविश्वाअजद्वाद्वातीस्तेनाहं॥ योतिषाऽयोतिरानशानआहिष्वा० अग्नये०७॥ यत्कुसीदमप्रतीतं मये
दूयेनयमस्यनिधिनाचरामि॥ एतन्नदग्नेअनृणोभवामित्रीवंनेवप्रतितत्तेदधामिष्वा० अग्नयइ०८॥ यन्मयि
मातागर्भेसाति० नश्चकारयत्यिता॥ अग्निर्मातस्मादेनसोगार्हपत्यः प्रमुंचतुदूरितायानिचरुमकरोतुमा
मेनेनसंस्वा० अग्नयेगार्हपत्याय०९॥ अदापियेषमातरपितेरंयुत्रः प्रमुदितोथयन्॥ अहिंसितोपि

तरो मया तत्तदेतत्तदग्ने अन्नो भवामि स्वाहा । अग्नये ० १० ॥ यदंतरिक्षं पृथिवी मुत घां इत्यादि मामने हसं
स्वाहा ॥ अग्नये गार्हपत्याय ० ११ ॥ यदाशसानि शसाय सराशसा ॥ यदेनश्चरुमानूत नंयत्पराणं । अग्निर्मातस्मा
दे ते नसं स्वाहा ॥ अग्नये गार्हपत्याय ० १२ ॥ अतिक्रमामि दरितं यदेनः । जिहामि रिप्रपरमे सधखे ॥ यत्र यंति
सुरुतो नापि दुष्टतः । तमारोहामि सुरता भुक्तोक्तं ॥ स्वा अग्नये ० १३ ॥ त्रिते देवा अमृतं ते तदेनः । त्रित एतन्मनु
ष्येषु मामृजे । ततो मायदिकिंचिदानशो । अग्निर्मातस्मादेनसः इत्यादि पूर्ववत् । अग्नये गार्हपत्याय ० १४ ॥ दिवि
जाता अप्सु जाताः या जाता ओषधीभ्यः । अथोया अग्निजा आपस्तानः शुंधंतु शुंधनीः स्वा अद्भ्य इदं ० १५ ॥
पद्यो नक्तं दरितं च राम । यद्वा दिवानूत नंयत्पराणं । हिरण्यवर्णास्तितत्पुनीतनः । स्वा अद्भ्य इदं ० १६ ॥ इमं मे वरुण
च के स्वाहा ॥ वरुणाय ० १७ ॥ तत्वायामि प्रमोयीः स्वाहा । वरुणाय इदं ० १८ ॥ त्वं नो अग्ने वरुणस्य प्रमुमुग्ध्यसि स्वा-

अग्नीवरेणाभ्यां० १९ ॥ सत्वं नो अग्ने० एधि स्वाहा ॥ अग्नीवरेणाभ्यां० २० ॥ त्वमग्ने अयामि० भेषजं स्वाहा० अ
ग्नये अयसे उद् ० २१ ॥ इति प्रथमानुवाकमंत्राः ॥ अथ द्वितीयानुवाकस्य त्रयोदशार्चस्य ब्रह्मास्वर्यं भूर्भुवः ॥ लिंगो
क्तदेवताः ॥ आद्याप्रस्तारपंक्तिः ॥ सतश्चतस्रस्त्रिष्टुभः ॥ षष्ठीगायत्रीसप्तम्यास्त्रिस्तुभः ॥ द्वादशम्यनुष्टुप
एकादशीचतुष्टुपदोऽस्मिन् ॥ द्वादशम्यनुष्टुपः ॥ त्रयोदशान्त्रिष्टुपः ॥ अयद्दोमे विनियोगः ॥ ॐ यद्दीव्यं नृणामहं ब्र
भूवाहित्सन्वासंजगरजनेभ्यः ॥ अग्निर्मातस्माद्दिदृश्वसंविदानो प्रमुंचतां स्वाहा ॥ इन्द्राग्निभ्यां० ३ ॥ यद्दूरताभ्यां
चकरकिल्बिषाण्यशाणां वग्नमुपजिघ्रमानः ॥ इग्रंपश्ये राष्ट्रभृच्चतान्यपरसावनुदत्तामृणानि ॥ स्वा० अपस
रोभ्यः २ ॥ इग्रंपश्ये राष्ट्रभृत्किल्बिषाणि यदक्षरत्तमनुदत्तमेतत् ॥ तेन्नक्रुणानृणवदुमनोयमस्य लोके अ
धिरज्जुराय ॥ स्वाहा० अपसरोभ्यां० ३ ॥ अत्र ते देवो वरुणानमोभिरवयं शोभिरीमहेहृविभिः ॥ क्षयं नस्तभ्यमसु

रप्रचेता राजन्नेनांसिनिश्चयः कृतानि। स्वाहा। वरुणाय० ४॥ उदुत्तमं वरुणमस्मदनाथमंविमंध्यमंश्चथाय॥
अथावयमादित्यव्रतेतवानागसो अदितयेस्यामस्वाहा। वरुणाय० ५॥ इमं मे वरुण० ६। तत्वायामि० ७॥ त्वं नो अ
ग्ने वरुणस्य० ८। स त्वं नो अग्ने वमो सर्वत्र वरुणाय इदं० ९॥ संकुसुको विकुसुको निर्ऋथो यश्वतिस्वनः॥ ते ये स्मद्यश्म
सनागसो दूरादूरमचीच तं स्वा० मंत्रोक्त देवताभ्यः इदं० १०॥ निर्यश्ममचीच ते रत्यां निर्ऋतिं च॥ ते न यो ३० ३ स्मत्स
ए छ ते तमसो प्रसुवामसि स्वाहा। मंत्रो० ११॥ दुःशंसानुशंसाम्भ्यां घन्नेनेनानु घणेन च ते नान्यो० ३० ३ स्म० म
सि स्वाहा मंत्रोक्त०॥ १२॥ संवर्चसापयसा संतनूभिरगन्महि मनसा संश्रिवेन॥ त्वष्टानो विदधातुरायानु माष्ट
तन्वो ३ ३० यश्नुत्सुष्टं स्वाहा॥ त्वष्ट इदं० १३॥ अथ त्रितीयानुवाकस्य सप्तदशर्चस्य ब्रह्मास्यं भूर्त्तृषिः लिंगोक्त दे
वताः आद्यानुष्टुप ततो द्वे त्रिष्टुभो ततस्तिष्ठो गायत्र्यः ततो द्वे त्रिष्टुभो ततः षडनुष्टुभः पंच दशीक कुक्षती॥

योऽश्ननुष्टुप् सप्तदशीपंचपदाशुक्लिअत्यष्टिर्वाभाः यदोमेविनियोगः ॥ ३१ ॥ आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्व
रण्यः पुनस्तप्राण आयतिपरायश्मसुवामिते स्वाहा । अग्नय उ ३ ॥ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणा घृतप्रती
को घृतयोनि रोधि ॥ घृतं पीत्वा मधुचारुगव्यं पिते वपुत्रमभिरक्षतादिमं स्वाहा ॥ अग्नये आयुर्दे इदं २ ॥ इममग्न
आयुषे वर्चसे रुधितिग्ममो ज्ञो वरुणसं शिराधि ॥ माते वास्मा उदिते शर्मय छविश्वे देवा जर दृष्टिर्यथा स स्वा
हा ॥ अग्नि वरुणादिति विश्वे देवेभ्यः इदं ३ ॥ अग्न आयुः षिपवस आसुवोर्जामिषं चनः । आरेवाधस्व दुहना
स्वाहा ॥ अग्नय उ ४ ॥ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मवर्चः सुवीर्यं ॥ दधद्यमं शिपोषं स्वाहा । अग्नये ५ ॥ अग्निः
श्रविः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहे महागयं स्वाहा । अग्नये ६ ॥ अग्ने ज्ञाता न्यणुदानः सपत्नान्
प्रत्यज्ञान् ज्ञातवेदोनुदस्व ॥ अस्मे दीदृद्दि सुमना अहं कृच्छर्मते म्यामत्रिवरुथ उदो स्वाहा अग्नये ज्ञातवेदसं ७

सहसा ज्ञातान् प्रणुदानः सपत्नान् प्रत्यज्ञातान् ज्ञातवेदो नुदस्व । अधिनो ब्रूहि सुमनस्य मानो वयं स्याम प्रणुदा
नः सपत्नान् स्वाहा ॥ अग्नये ज्ञातवेदसे ८ ॥ अग्नये यो नो भितो जनो रुरुको वारो ज्ञिघां सति ॥ तां स्विं रुरुहं ज
द्वि वस्वस्मभ्यमाभर स्वाहा ॥ अग्नये रुरुघ्ने ०९ ॥ अग्नये यो नो भिदा सति समानो यश्च निष्प्यः । तं वयं समि
धं कृत्वा तुभ्यमग्ने पिदधमसि ॥ स्वा अग्नये १० ॥ योनः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै
निष्पु-श्रुतवंपापं समूहतां स्वाहा ॥ उषसे निष्पुचे ११ ॥ योनः सपत्नो यो रणो मतो भिदा सति देवाः । इध
स्येव प्रशपातो मातस्यो छेषि किंचन स्वाहा देवेभ्यः १२ ॥ यो मां दूषि ज्ञातवेदो यं चाहं दूषि यश्च मां । सर्वां
स्तानग्ने संदह्यांश्चाहं दूषिये च मां स्वाहा । अग्नये ज्ञातवेदसे ३० १३ ॥ यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो दू
षते जनः । निंदा यो अस्मान्दिप्साच्च सर्वांस्तान्मम पाकुरस्वाहा । मंत्रोक्तदेवताये १४ ॥ सर्वं श्रितं मे ब्रह्म

संशितवीर्यबलं। संशितंक्षत्रमोजिष्मुयस्याहमस्मिपुरोहितः स्वाहा। मंत्रोक्तदेवताये-१५॥ उदेषांवाहुअ
निरमुहूर्त्वाअथोबलं। क्षिणोमिब्रह्मणामित्रानु-यामिस्व३३-अहंस्वाहा। मंत्रोक्तदेवताये-१६॥ पुनर्मनः
पुनरायुर्मआगात्पुनश्चक्षुः पुनःश्रोत्रंमआगात्पुनःप्राणः पुनराकृतंमआगात्पुनश्चित्तंपुनराधितं
मआगात्। वैश्वानरोमेदञ्चस्तनूपाअवबाधतां दुरितानिविश्वास्वाहा॥ वैश्वानरायेदं॥१७॥ इति
त्रितीयानुवाकमंत्राः॥ इत्यनुवाकत्रयेणाज्यस्रुचास्रुवेणचाप्रतिमंत्रं हुत्वा॥ यजमानोग्नेर्दक्षिण
तः समित्याणिरुदञ्जुरवस्तिष्ठन्वैश्वानराप्रयतिवेर्यासइति दूदशचंनिसूक्तेनअग्निमुपखाय-
यन्मयामनसेत्यनयासमिधमग्नौप्रक्षिप्यस्विष्टकृतंजुहुयात्। अथवा। अनुवाकत्रयेणाज्यहोमा
नंतरंसिद्धेव्याघ्राइत्यादिभिश्चतसृभिस्तथाग्नेभ्यावत्तिन्नितिचतसृभिरपिस्रुचाहुती हुत्वापूर्वाक्त

प्र.
८३

प्रकारेणाग्निमुपस्थाप्य समिधमग्नेः प्रक्षिप्य पूर्ववत् संस्विष्टं कृतं हुत्वा जयादिहोमं कुर्यात् ॥ एतच्च कर्म पाप
तारतम्यानुसारेण पूर्वोक्तिनिर्गच्छादि संवत्सरांत पक्षाणां मध्ये अन्यतमपक्षांतरग्रहणेन कर्तव्यं । या
व कर्मसमाप्तिययो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजन्यस्य व्रतं आमिक्षावेश्यस्य व्रतं । अथोसोम्येष्वध्वर
एतद् व्रतं ब्रूयात् ॥ यद्दिमन्येतो परस्यामीति । पयोव्रतादिभिः क्षाणो भवामि इति । तदा उं दनं धानाः सू
क्तं न घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो नुपदासायेति । अथ सिंहेव्याघ्र इत्याद्योमंत्राः प्रदर्शयन्ते । सिंहेव्या
घ्र इति च तस्रुणां सोमर्षिः त्विषिर्देवता त्रिष्टुप् छंदः । आड्यहोमे विनियोगः ॥ सिंहेव्याघ्र उतया
एदाको । त्विषिर्ग्नो ब्राह्मणे सूर्येया । इंद्रं या देवी सुभगा जज्ञान सान उनागन्व च सा संविदाना
स्वाहा । त्विष्ये इंद्रं ॥ १ ॥ याराजन्ये दुंदुभावाय तायां ॥ अश्वस्य क्रं चै परुषस्य मायो । इंद्रं या देवी ॥

त्विय्ये० २॥ या हस्तिनिदूषणियादिरण्ये। त्विपिरश्वेषुपुरुषेषुगोषु॥ इंद्रया देवी० त्विय्ये० ३॥ रथे
अक्षेपुष्टभस्यवाजे। वातेपज्ञन्येवरुणस्यशुष्मे। इंद्रयादे० त्विय्ये इंद्रं० ४॥ अग्नेभ्यावर्तिन्नित्तित्त
रुणांअग्निर्ज्ञेभिः॥ मंत्रोक्तदेवताः यथाछंदांसिआज्यदोमेवि० ॐ अग्नेभ्यावर्तिन्नभीत्यादि प्रज्ञ
याधनेनस्वाहा॥ अग्नयेअभ्यावर्तिने इंद्रं० ५॥ अग्नेअंगिरः शतंते इत्यादि पुननोरगिमाकृधि।
स्वाहा॥ अग्नेअंगिरसे॥ ६॥ पुनरुजांनिवर्तंस्व विश्वतस्वाहा॥ अग्नये० ७॥ सदूरथ्यानिवर्तस्वा विश्व
श्वतस्परिस्वाहा॥ अग्नये० ८॥ अथसमिधमाधायापस्थापनंकुर्वेतो वैश्वानरा येत्यस्यसृक्तस्यदृ
दशर्चस्यब्रह्मास्वयंभूर्ज्ञेभिः वैश्वानराद्यालिंगोक्तदेवताः आद्येत्रिष्टुभो तृतीयचतुर्थ्याविनुष्टुभो
ततस्तिस्त्रःस्त्रिष्टुभः अष्टमीपंक्तिः॥ ततो द्वेत्रिष्टुभो एकादशी द्वादशी चपंचपदेनाकुर्यो॥ उपस्था

नेविनियोगः ॥ ॐ वैश्वानरायप्रतिवेदयामे । यदी नृणः सगरो देवतासु । स एतान्पारगप्रमुंचन्प्रवेदसना
मुंचातुदुरिताद्विद्यात् ॥ १ ॥ वैश्वानरः पवयान्तः पवित्रैर्यत्संगरमभिधावाम्याशं । अनाज्ञानन्मने
सायाचमानो यद्वेनो उवतत्सुवामि ॥ २ ॥ अमी ये सुभगे दिविविद्यतो नामतारंके ॥ प्रेहामृतस्य य
छतामेतद्दुकमेत्वेनं ॥ ३ ॥ विज्ञिदीर्घलोकान्कृधिबंधान्मुंचासि वदुकं ॥ योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान्य
थो उवनुष्य ॥ ४ ॥ स प्रज्ञानन् प्रतिगृभणाति विद्वान्प्रज्ञापतिः प्रथमज्ञाज्ञतस्य ॥ उवस्माभिर्दत्तं रजसः
परस्तादृच्छिन्नं तंतुमनुसंचरेम ॥ ५ ॥ तंतंतंतुमन्वेके अनुसंचरंति येषां दत्तं यत्रियमायनवत् । अव
ध्वेके ददतः प्रयच्छादातुं चेच्छुक्वांसः स्वर्गेषां ॥ ६ ॥ आरभेथा मनुसं रभेथांसमानं पंथा
मवथो घृतेन ॥ यद्वां पूतपरिविष्टं यद्ग्नौ तस्मै गोत्रायैद्वायापती स रभेथां ॥ ७ ॥ यद्दंतरिक्षं पृ

शिवी मुतद्यां यन्मातरं पितरं वा ज्ञाहिः सिम ॥ अग्निर्मातस्मादेन सोगा र्हेपत्यरुन्नोनेषदुरितायानि
चरुम ॥ ८ ॥ भूमिर्मातादितिर्नो ज्ञानिन्नं भ्रातांतरिक्षमभिभूस्तएनः ॥ द्यौर्नः पितापितृयाछं भवा
सिन्नामिमित्वा मंगविवित्सित्कोकात् ॥ ९ ॥ यत्र सुहार्दं कुरुतो मदंते विहाय रोगं तन्वा ३ः स्वायां ॥ अश्लोणांगे
रदृतास्वर्गे तत्र पश्येमपितरं च पुत्रं ॥ १० ॥ यदन्नमदयन्ते न देवाहास्यन्दास्यन्तुतवाकरिष्यन् ॥ यद्देवानां च
क्षुष्यागो अस्तियदेव किंच प्रतिज्ञादाह मग्निर्मातस्मादन्नं रूणोतु ॥ ११ ॥ यदन्नमग्निबहुधा विरूपं वासो हि रः
मुत गामजा मया विं ॥ यद्देवानां च क्षुष्यागो अस्तियदेव किंच प्रतिज्ञादाह अग्निर्मातस्मादन्नं रूणोतु ॥ १२ ॥
एवमग्निमुपस्थाय ॥ यन्मयेत्यस्य मंत्रस्य ब्रह्मास्वयं भूजुषिः ॥ अग्निर्देवता अनुष्टुप् छंदः ॥ समिधो मे वि०
यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन ॥ सर्वस्मात्तस्मान्मो कितो मोग्धि त्वं हि वेथयथा तं त्वं ज्वाहा ॥ अग्नय०

अथस्विष्टरुधोमः॥ द्रव्यवाहमितिपुरोनुवाक्यायाःस्विष्टमग्नेइतियाज्ययाश्चएतयोर्विश्वेदेवाऋषयःअग्नि
स्विष्टरुदेवताअनुष्टुपविराट्छंदः॥स्विष्टरुधोमेविनियोगः॥ॐद्रव्यवाहमभिमातिपादं।रक्षोहणंपृतनासुं
क्षिप्तं।ज्योतिष्मंतंदीघंतंपुरंधिं॥अग्निंस्विष्टरुतमाहुवेमो॥३॥स्विष्टमग्नेअभितत्पुणाहिविश्वादेवपुत
नाअभिष्य॥इरुंनःपंथांप्रदिशंन्विभाह्ज्योतिष्मद्देह्यजरंनआयुःस्वाहा॥अग्नेयेस्विष्टरुतइत्युद्देशत्या
गः॥अग्नेयेस्वाहा।रुद्रायतंतिचरायस्वाहेतिसमिधमिधमसंनहनंचाग्नौप्रहृत्यदुतशेषमग्नेःपरितोश्व
शपत्रेषुनिधायकर्मसमृध्यर्थंजग्रादिहोमंकुर्यात्।तत्रत्रयोदशानांमंत्राणांयजुरूप्राणांजयादीनांवि
श्वेदेवाऋषयःप्रतिमंत्रंप्रथमपरोक्तगुणविशिष्टादेवताआज्यहोमेविनियोगः॥चित्तंचस्वाहेतिपूर्ववः
इत्यात्॥अथाष्टादशानामभ्यातानांविश्वेदेवाऋषयःप्रतिमंत्रंप्रथमपरोक्तगुणविशिष्टादेवताःआ

ये होमे वि० अग्निभूतानामिति जुहुयात् ॥ अथ राष्ट्रभूतः ॥ अत्र उग्राय पाठे द्वादशमंत्राः ॥ अर्थतस्त एव द्वा
विंशतिः एषां द्वाविंशतियजुषां विश्वे देवा ऋषयः ॥ स्वस्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टा गंधर्वा पसरसश्च देवताः आम्ना
य पाठे सप्तमस्य द्वादशस्य च भुवनस्य पतिर्देवता आज्यहोमे वि० ॥ क्रतुपाठित्याह जुहुयात् ॥ जयाभ्या
ताराष्ट्रभूत इति गणत्रयमंत्रोदुच्यते ॥ तदनंतरं वक्ष्यमाणाः प्रजापतय इत्यारभ्य आस्विष्टरुदंताः ॥
पंचाप्युपहोमा उच्यंते ॥ एते पंच प्रायश्चित्तार्थमिति तत्र प्रजापतेन त्वदित्यादीनां मध्ये प्रथमां त्ययोर्वि
श्वे देवा ऋषयः मध्यस्थितानां व्यस्तानां तिरुणां व्याहृतीनां क्रमेण जमदग्निभरद्वाज्ञभगवो ऋषयः ॥ प्रजाप
तिरग्निर्वायुः सूर्योऽग्निः श्विष्टरुदेवताः ॥ प्रजापत इति त्रिष्टुप् आद्यव्याहृतिर्देवी गायत्री द्वेष्टुप् हिं हो ॥ यदः
स्येति द्वाविंशत्यजुः आज्यहोमे वि० ॥ प्रजापतेन त्वदेतत् ॥ भूः २ ॥ भुवः ३ ॥ स्वः ४ ॥ यदस्य कर्मण इति इति

पंच होमाः ॥ यद् स्येतिस्विष्टकृतं जुहुयात् । बर्हि रंजन परिधिप्रहरण संस्त्रावहोमं कुर्यात् ॥ संस्त्राव भागा
स्थेषां वृद्धंतः प्रस्तरेष्वा बर्हिषदश्च देवाऽनुमानाचमभिविश्वे गणंत आसद्यास्मिन्बर्हिषि मोदयश्च संस्त्राव
वसुभ्यो रुद्रेभ्यः आदित्येभ्यः संस्त्राव भागेभ्य रूदं अथानाज्ञातादि प्रायश्चित्ताहुती जुहुयात् ॥ सर्व
प्रायश्चित्ताथं भूर्भुवःसुवः स्वाहा ॥ अथोत्तरपरिवेचनादि ब्रह्मविसर्जनांतं कर्म कुर्यात् ॥ ॥ इतिकृष्णाऽ
होमः ॥ अथगणहोमः ॥ सचापस्तं नमतानुसारेणाभिधीयते ॥ आधानस्य वाकाम्यानां कर्मणां काभा
दोषवित्रत्वकामनाये एतत्कर्मकर्तव्यं ॥ सस्त्रिकेषु कर्मसु सस्त्रीकः ॥ इतरेष्वेकः स्वयं यजमानो दर्भासीनाद
र्भवाणिः प्राणानायम्यामुकप्रयोजनार्थं सप्ताहं सवनत्रयं गणहोमान् होष्यामीति संकल्प्य स्वस्वगृह्या
नुसारेणाग्निप्रतिष्ठापनादि सवित्रेचरुश्रपणांतं प्रणीतायात्रेण सदृतंतुभिर्विहितं कलशंप्रयुज्य प्रणीता

वत्संस्तुत्यात्तरतोनिधायापूयाग्निमुखांतेचरुमवदायसावित्रोपुरोनूच्यसावित्रेवयाज्ययाद्रुत्वापुनरपस्ती
र्याद्विरवदायाभिघार्याग्नियेनयेत्येकामाऽयाद्रुतिंद्रुत्वात्ततःसरुद्वघतिनाक्षतमभिघारयतिस्विष्टकृतं
। तत्राग्नेनयेतिप्रत्यृचंषडर्चेनसूक्तेनसहस्रशोषंयद्वाद्दर्शर्चेनअग्निर्मन्वेतिद्रुविंशत्यचेनमृगारसूक्तेन
यावामिंद्रावरुणेनगणेनचतुर्मंत्रेणयोवामिंद्रावरुणेत्यनेनाष्टमंत्रेणचपवमानःसुवर्जनइतिअनेना
नुवाकेनसप्तदशर्चेनयद्देवादेवहेळनमिति विंशत्यर्चेनाछिद्रपठितेनानुवाकेनवेश्वानरोनर्केत्येष्टमं
त्रेणच। एवमष्टभिर्गणैःप्रतिमंत्रंचरुणाजुहोति॥ ततःस्विष्टकृतंजुहोतिसरुदुपस्तरुणंसरुद्वदानंद्रु
रभिघारणंच॥ ततश्चावशिष्टं कर्मअथागच्छं कुर्वते। अथमंत्रपाठानुक्रमेणगणहोमःप्रदर्शयते। द्रव्या
मुपस्तीर्याद्विरवदायाभिघार्याअग्नेनयेतिसूक्तेनान्यैश्चवश्यमाणैःपुरुषसूक्तादिभिर्युत्तरंशतंप्र

प्र. ति मंत्रं जुहुयात्. अभिघार्य च रुद्रिष्टं हविः प्रत्यभिघारणं. पुनर्देमिपुवदुष्टं ते प्रत्यभिघारणं. अग्नेन ये
तिषडर्चस्य पवित्रमूक्तस्य विश्वे देवाः कृषयः अग्निदेवता त्रिष्टुप छंदः. च रुद्रो मे विनियोगः. मंत्राञ्जुते मूक्तं.
ॐ अग्नेन य सुपथारणे अस्मान् विश्वानि देववयुनानि विद्वान्. युयोध्य रसं जुहुयाणमनो भूयिष्ठाते न म
उक्तिं विधेम स्वाहा. अग्नये. १. प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वं. हव्यं मतिं चाग्नेयं सुपूतं. यो देव्यानि मानु
षाञ्जनूंसि अंतर्विश्वानि विप्रनाजिनाति. स्वा. अग्नये. २. अछागिरा मतयो देवयंती. अग्निं यंति द्रवि
र्णाभि क्षमाणाः. सुसंहारं सुप्रतीकं स्वंच. हव्यं वा दमरतिं मानुषाणां स्वाहा. अग्नये. ३. अग्ने त्वमरस
द्युयोध्य मीवाः अनग्निना अभ्यमंत हृषीः. पुनरस्मभ्यं सविता य देवं क्षां विश्वेभिरजरेभिर्यज्ञत्रा स्वाहा
अग्नये. ४. अग्ने त्वं पार्यान् व्यो अस्मान्. शंयोः स्वाहा. अग्नये. ५. प्रकारवो मनना हव्यमाना दे

वद्रीचीनयथदेवयंतः॥ दक्षिणावागुद्दिनीप्राच्योतिहविर्भरंत्यग्नयेघृताचीखाहा॥ अग्नये० ६॥ इत्येकं सूक्तं
अयमेको गणः॥ सदस्रत्रिंशद्विंशत्यष्टादशस्य पुरुषसूक्तस्य प्रजापतिर्ऋषिः॥ जगद्बीजः पुरुषो नारायणो वा
देवताः॥ आद्यापंचदशानुष्टुभः॥ आद्यास्त्रिंशः॥ स्त्रिंशदुष्टुभः॥ चरुहोमे विनियोगः॥॥ सदस्रत्रिंशो पुरुषः॥ स
दस्राक्षः॥ सदस्रपातः॥ सभूमिं विश्वतो रत्वात्यतिष्ठद्दशंगुलं स्वाहा॥ जगद्बीजाय पुरुषाय नारायणाय वा
। यदि पुरुषो देवतात्वेन वक्ष्यते तदा पुरुषायेत्युद्देशत्यागः॥ अथ नारायणः॥ तदा नारायणेति॥ एवमुत्त
रमंत्रे षडपि॥ १॥ पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि० २॥ त्यागः स एव सर्वत्र॥ एतावानस्य० ३॥ त्रिपादूर्ध्व० ४॥ तस्मा
द्विराजजायत० ५॥ यत्पुरुषेण द्रविषा० ६॥ सप्तास्यासनः० ७॥ तं यज्ञं वद्विषि० ८॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतः संभ
तं० ९॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतः ऋचः सामानि० १०॥ तस्माद्दशाअजायंत० ११॥ यत्पुरुषं व्यदधुः० १२॥ ब्राह्म

णोस्यमुख ३३॥ चंद्रमामनसो ३४॥ नाभ्याः प्रासीत् ३५॥ वेदाहमेतं ३६॥ धातापुरस्तात् ३७॥ यज्ञेन य
 त्तमयज्ञंत ३८॥ नारायणायः ॥ इति द्वितीयसूक्तं ॥ अयंमपरो गणः ॥ अग्नेर्मन्वे इति द्वाविंशत्स्यमृगारसूक्तं
 स्य विश्वे देवाः स्रष्टः ॥ लिंगोक्तदेवताः आदितः सप्त उपरिष्ठाः योतिषः ॥ अष्टमन्वितुष्यदापंक्तिः ॥ ततः पंच उपे
 रिष्ठाः योतिषः ॥ चतुर्दशी यथा ॥ पंचदशी षोडशी वानुष्टुभो ॥ सप्तदशी वानुष्टुभो ॥ गायत्री अष्टादशी त्रि
 ष्टुष ॥ नवविंशी विंशी चोपरिष्ठाः योतिषो अंत्ये द्वे त्रिष्टुभो ॥ चरुहोमे विनि योगः ॥ ३७ ॥ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्येत्या
 दि ॥ सनो मुंचत्वः दसः स्वाहा ॥ अग्नये ३ ॥ अस्येदं प्राणं निमिषः सनो मुंचत्वः दसः स्वाहा ॥ अग्नये २ ॥ इंद्रस्य
 मन्वे प्रथमस्य प्रचेतसो वृत्रघ्नस्तोमा उपमामुपागुः ॥ यो दाशुषः सुरतो हवमुपगंता सनो मुंचत्वः दसः ॥
 स्वाहा ॥ अग्नये ३ ॥ यः संग्रामं नयति संवत्स्री युधे य एषानि सः सृजति त्रयाणि ॥ स्तोमीं इंद्रं नाथितो जोहवीमि

स नो मुंचत्वः दसः स्वाहा । इंद्राय ४ ॥ मन्वेवां मित्रावरुणा तस्य वितः सत्यो जसा दृः दृणा यं नु देथे । यारा ज्ञानः
सरथं याथ उग्रो तानो मुंचत मागसः स्वाहा । मित्रावरुणाभ्यां ५ ॥ योवां रथं ज्जुरश्मिः सत्यधर्मो मिथश्चरं
मुपयाति दृषयन् । स्तोमि मित्रावरुणा नाथितो ज्ञो हवीमितो नो मुंचत मागसः स्वा । मित्रावरुणाभ्यां ६ ॥ वायोः
सवितुर्विदेथा मिमं न्मदेयावात्मन्वद्विभृतो यो चरक्षतः । यो विश्वस्य परिभूव भूवतु स्तो नो मुंचत मागसः स्वा ।
वायुसवितुभ्यां ७ ॥ उपश्रं हान आशिषो देवयो र्धमं अस्ति रन् । स्तोमि वायुः सवितारं नाथितो ज्ञो हवीमितो
नो मुंचत मागसः स्वाहा ॥ वायुसवितुभ्यां ८ ॥ रथीतमोरथीनामं र्दुतये शुभं गमिष्ठो सुर्यमेमिरश्वैः ॥
ययोवां देवो देवे क्षनिद्रा तमो ज्ञो स्तो नो मुंचत मागसः स्वा । अश्विभ्यां ९ ॥ यद्दयातुं वदतुं सूर्यायाः स्त्रिचक्रे
ण सः सद्मिच्छमानो ॥ स्तोमि देवावश्विनो नाथितो ज्ञो हवीमितो नो मुंचत मागसः स्वाहा ॥ अश्विभ्यां १० ॥ म

रतां मन्वे अधिनो ब्रुवंतु प्रेमां वाचं विश्वाम वंतु विश्वे । आश्रुन्हु वे सुयमानू तयेते नो मुं चंत्वे न सः स्वाहा ॥ मरुद्भ्यः १२ ॥
 तिग्ममायुधं वीरुतं महस्वद्विव्यं शूर्धः पृतनासु जिह्मु । स्तोमि देवान मरुतो नाथितो जो हवी मिते नो मुं चंत्वे न स
 : स्वाहा ॥ मरुद्भ्यः १३ ॥ देवानां मन्वे अधिनो ब्रुवंतु प्रेमां वाचं विश्वाम वंतु विश्वे ॥ आश्रुन्हु वे सुयमानू तयेते नो मुं
 चंत्वे न सः ॥ स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः १३ ॥ यदि रं मा भिशो चति वोरु वे ये ण दे ये न ॥ स्तोमि विश्वान् देवान् नाथि
 तो जो हवी मिते नो मुं चंत्वे न सः स्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः १४ ॥ अनु नो घानु मतिर्यज्ञं देवेषु मन्यतां । अग्निश्च हव्य
 वाहनो भवतां हाशुषे मयः ॥ स्वा अनुमत्ये हव्यवाहनाय अग्नये च १५ ॥ अन्विदनु मते त्वं मन्या सैशं च न रूधि
 ॥ क्रत्वे दक्षाय नो हिनू प्रण आयुः षिता रिषत्वाहा ॥ अनुमत्ये १६ ॥ वैश्वानरो नर्त्त्या प्रयातु परावतः ॥ अग्नि
 रकुंठेन वाहसा स्वाहा । वैश्वानरायाग्नये १७ ॥ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ॥

वैश्वानरः सहसा एष्टो अग्निः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तं स्वाहा ॥ वैश्वान रायाग्नये १८ ॥ ये अप्रथंता ममिते
मिरो ज्ञोभिर्ये प्रतिष्ठे अभवतां वसूनां ॥ स्तोमिद्यावा एथिवीनाथितो ज्ञो हवीमिते नो मुंचत मं दसः स्वाहा ॥
द्यावा एथिवीभ्यां १९ ॥ उर्वीरो दसी वरिवः शृणोतं क्षेत्रस्य पत्नी अधिनो ब्रूयातं ॥ स्तोमिद्यावा एथिवीनाथि
तो ज्ञो हवीमिते नो मुंचत मं दसः स्वाहा ॥ द्यावा एथिवीभ्यां २० ॥ यत्ते वयं पुरं शत्राय विष्ठा विद्वांसं सश्च रुमा क
च्च नागः ॥ रुधीषस्मांसं अहिते रनागा व्येनांसं सिद्धिं प्रथो विष्वगग्ने ॥ स्वाहा ॥ अग्नेये २१ ॥ यथा हत दूमवोगो
र्यंचित्पदिषिता ममुंचता यज्ञत्राः ॥ एवात्वमस्मत्प्रमुंचाव्यंसं दः प्रातार्यग्ने प्रतरं न आयुः स्वाहा ॥ अग्नेये २२ ॥
इति रतायं सूक्तं ॥ अयं त्रितीया गणः ॥ यावामिन्द्रावरुणेत्येषां चतुर्णां यिजुर्मंत्राणां विश्वे देवा जृष्यः ॥ इन्द्रावरुणो
देवता चरुहोमं विनियोगः ॥ ॐ यावामिन्द्रावरुणाय तव्यात नूः स्तयममं दसो मुंचतं स्वाहा ॥ १ ॥ यावामिन्द्रावरु

ॐ ऋषिः १०
णासहस्यातनूःस्तयेममः हसोमंचतं। स्वा॥ २॥ यावामिंद्रावरुणारक्षस्यातनूस्तये० ३॥ यावामिंद्रावरुणाते
जस्यातनूस्तये० ४॥ इंद्रावरुणाभ्यामिंद्रं सर्वत्र० ॥ अयंचतुर्थगणः॥ ॥ योवामिंद्रावरुणावित्यष्टानां यजुर्म
त्राणां विश्वे देवाः ऋषयः ॥ इंद्रावरुणो देवता। चरुद्रोमेवितियोगः॥ योवामिंद्रावरुणावग्नौऽस्त्रामस्तं वामेतेना
वयजे॥ स्वाहा। इंद्रावरुणाभ्यां इति सर्वत्र० १॥ योवामिंद्रावरुणाद्विष्वान्कपशुपुस्त्रामस्तं वामेतेनावयजेस्वा
॥ २॥ योवामिंद्रावरुणाच्चतुष्पात्कस्त्रामः ३॥ योवामिंद्रावरुणागोषेस्त्रामस्तं० ४॥ योवामिंद्रावरुणाग्दे
पुस्त्रामः ५॥ योवामिंद्रावरुणाष्कस्त्रामः ६॥ योवामिंद्रावरुणोषधीपुस्त्रामः ७॥ योवामिंद्रावरुणावनः
स्पतिपुस्त्रामस्तं वा० ॥ ८॥ अयंपंचमोगणः॥ ॥ पवमानः सुवर्जन इति सप्तदशर्चस्यानुवाकस्य सोमऋषि
र्त्विगोक्तदेवताः पवमान्योवादे० आद्ये द्वे गायत्र्यो० तृतीयानुष्टुपः चतुर्थपंचम्योगायत्र्यो० ततो द्वे त्रिष्टुभो०

अष्टमीगायत्रीततोष्ठावानुष्टुभः। सप्तदशात्रिंशत्पूर्वसूक्तोमेविन्नियोगः॥ ॐ पवमानः सुवर्जनः। पवित्रेण वि
 चर्षणिः। यः पोता स पुनातु मा स्वाहा पवमानायैदं १॥ पुनंतु मा देवजनाः। पुनंतु मनवो धिया। पुनंतु विश्व आय
 वः स्वाहा देवजनेभ्यो मनुष्येभ्यो विश्वेभ्यः आयुभ्यः॥ २॥ ज्ञात वेदः पवित्रवत। पवित्रेण पुनादिमा। शुक्ले
 ण देवदीद्यत॥ अग्ने कृत्वा कृतूर्ः रनु। स्वाहा ज्ञात वेदसेग्नये ३॥ यत्ते पवित्रमर्चिषि। अग्ने विततं मंतरा। अ
 स्म ते न पुनीमहे स्वाहा॥ अग्नये ४॥ इभाभ्यां देव सवितः। पवित्रेण सवेन च। इंदं जस्य पुनीमहे। स्वा सवित्रे ॥
 ५॥ वैश्वदेवी पुनती देव्या गात। यस्यै बद्धीस्तनुवो वीत पृष्ठाः। तयामदंतः सधमा स्येपु। वयस्ये स्यामपतयोर
 यीणां स्वाहा। वैश्वदेव्ये ६॥ वैश्वानरो रश्मिभिर्मापुनातु। वातः प्राणैर्निषिरामयोभुः। द्यावा पृथिवीपय
 सापयोभिः। रतावरी यज्ञिये मापुनीतां स्वाहा। वैश्वानराय वातायेषिरायमयोभुवे द्यावा पृथिवीभ्यां ७

वृहद्भिः सवितस्तुभिः। वृषिष्ठैर्देवमन्मभिः। अग्नेर्दक्षैः पुनाहिमास्वा। सवित्रेणये-र्। येन देवा अपुनतये
नापोद्विज्यकशः। तेनद्विज्येनब्रह्मणा। इदं ब्रह्मपुनीमहस्वाहा। दिव्यायब्रह्मणे-९॥ यः पावमानी रध्येति। ऋषि
भिः संभृतं रसं। सर्वं स पूतमश्नाति। स्वदितं मातरिश्चिनास्वाहा-पावमानीभ्यः १०॥ पावमानीया अध्येति। अ
षिभिः संभृतं रसं। तमेसरस्वतीदुहे। क्षीरं सर्पिमधूदकं। स्वाहा-पावमानीभ्यः ११। पावमानीः स्वस्त्ययनीः।
सुदुघादिपयस्वतीः। ऋषिभिः संभृतो रसः। ब्राह्मणेष्वा मृतं दितं स्वा-पावमानीभ्यः १२॥ पावमानीर्दुर्शातुनः
उमं लोकमथो अमुं। कामान् रसमर्थं यंतुनः। देवीर्देवैः समाभृताः स्वा-पावमानीभ्यः १३॥ पावमानीः स्वस्त्ययनीः
सुदुघादिघृतश्रुतः। ऋषिभिः संभृतो रसः। ब्राह्मणेष्वा मृतं दितं स्वा-पावमानी-१४॥ येन देवाः पवित्रेण। आ
त्मानं-दा-पावमानी-१५॥ प्राजापत्यं पवित्रं-नीमहस्वाहा। पावमानीभ्यः १६॥ इंद्रः सुनीती सदमापुना

तु. मूर्जयंत्यापुनातु स्वाहा । मनीत्यासहितायेन्द्राय. चस्यः सहितायसोमाय. समीव्यासहितायवरुणाय ॥
प्रवृणाभिः सहितायधर्मायराज्ञे ॥ मूर्जयंत्यासहितायज्ञातवेदेसेचउदंनमम ॥ १० ॥ अयंयंभोगणः ॥ यदेवा
देवदेवनमिति अस्त्रिपठितस्यावंशत्यचस्यानुवाकस्यविश्वेदेवाकृष्ययः संगोक्तदेवताः । आद्यानुष्टुप. द्वि
तीयाषडवसानाजगतीमद्रापंत्याख्यातृतीया. अनुष्टुपचतुर्थी. त्रिष्टुपपंचमीसप्तपदा । अतिशुक्रीपंथी ।
त्रिष्टुपसप्तमीषडवसानाअतिजगती. अष्टमीषट्पदाजगतीवा । नवमीबृहती । ततोऽष्टपदेशक्योद्गादृशी
त्रिष्टुप । त्रयोदशीसप्तपदाअष्टिः । चतुर्दशयनुष्टुप. पंचदशयनुष्टुपविराट् । षोडशीगायत्री । ततस्त्रिंशः त्रि
ष्टुभः । विंशत्यनुष्टुप. चरुहोमेविनियोगः ॥ अयं देवादेवदेवनं देवासश्चरुमावयं । आदित्यास्तस्मान्मासुंच
तर्त्तस्वर्त्तनमापुतस्वाहा । आदित्येभ्यः १ ॥ देवाजीवनकाम्यायद्वाचानृतमृदिमा । अग्निमर्त्तस्मादेनसः ॥ गार्हप

प्र.

२

त्यः प्रमुंचतुदुरिताया निचरुमकरोतुमामनेदसः स्वाहा अग्नयेगार्दपत्याय ॥२॥ स्तनेन द्यांवापृथिवीकृतेन
त्वः सरस्वती । कृतान्तामुंचताः दसः ॥ यदन्यरुतमानिमस्वाहा ॥ द्यावापृथिवीभ्यां सरस्वत्यै च ॥ ३ ॥ सजातशः
मादुतवाज्ञामिश्रः साध्यायसः श्रः सादुतवाकनीयसः ॥ अनाज्ञातं देवरुतं यदेन ॥ तस्मात्त्व मस्मान्तातवेदोमुमु
ग्धि । स्वाहा जातवेदसे ॥ ४ ॥ यद्वाचाय नमनसाबाहुभ्यामूरुभ्यामश्रीवज्रां शिशुनैर्यदनृतं चरुमावयं अग्निर्मा
तस्मादेनसः गार्दपत्यः प्रमुंचतुदुरिताया निचरुमकरोतुमामनेदसः स्वाहा अग्नयेगार्दपत्याय ॥ ५ ॥ यद्वाभ्यां
चकुरकिं त्विषाणि । अक्षाणां वग्नमुपज्ञिघ्नमाणः ॥ दूरेपश्याचराष्ट्रे भृञ्च तान्यप्सरसाचेनुदक्षामृणानि स्वा
राष्ट्रे भृते अपसरोभ्यश्च ॥ ६ ॥ अदीव्यं नृणं यदहं चकार येद्वाहास्य संजगागतनेभ्यः ॥ अग्निर्मातस्मादेनसः इत्या
दिपूर्ववत् ॥ ७ ॥ यन्मयि माता गर्भे सति । एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मातस्मा इत्यादि ॥ ८ ॥ यदापियेषमातरं

पितरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अद्भिः सितो पितरो मया तत् ॥ तदेतन्न रग्ने अनृणो भवामि स्वाहा । अग्नये ॥ १० ॥
यदंतरिक्षं पृथिवीमुत्तमं यन्मातरं पितरं वा जद्भिः सिम । अग्निर्मातस्मा ० ॥ १० ॥ यदाश्रुसा निशासायत्यराशमा
यदेनश्चरुमानूतनं यत्पुराणं । अग्निर्मातस्मा ० ॥ ११ ॥ अतिक्रामामिदुरितं यदेनः । जद्भामि रिप्रं परमे सधखे
यत्र यंति सुरतो नापि दुष्कृतः । तमारोहामि सुहृता नु लोके कं स्वा । अग्नये ० ॥ १२ ॥ तृते देवा अमृजते तदेनः । त्रि
तएतन्मनुष्येषु मामृजे । ततो मायादिकं चिदानशे । अग्निर्मातस्मा ० ॥ १३ ॥ दिवि जाता अप्सृजाता याजा
ता ओषधीभ्यः । अथोया अग्निजा आपः । तानः शुंधंतु शुंधनीः स्वाहा । अद्भिः ० ॥ १४ ॥ यदापो न कंदुरितं च
गम । यद्वा दिवानूतनं यत्पुराणं । हिरण्यवर्णास्ततड्युनीतनः स्वाहा । अद्भिः ० ॥ १५ ॥ इमं मे वरुण । वरुणा
ये ० ॥ १६ ॥ तत्वायामि । वरुणाय ० ॥ १७ ॥ त्वं नो अग्ने । अग्निवरुणाभ्यां ० ॥ १८ ॥ सत्वं नो अग्ने । अग्निवरुणाभ्यां ० ॥ १९ ॥

त्वमग्ने भवास्यया। अग्नये अयसे २० ॥ ॥ अयं सप्तमोगणः। वैश्वानरो नडु। ये ह्यनामृद्भवाणां विश्वे देवा
शषयः। वैश्वानरो दे। आद्ये दे गायत्र्यो। ३ जगती। ततस्तिस्त्रः। त्रिष्टुभः। सप्तमी जगती। ८ त्रिष्टुप्। चरुहोम
विनियोगः। ॐ वैश्वानरो नडु। या प्रयातु परावतः। अग्निरक्थे नवाहसा। अग्नये वैश्वानराय १॥ क्रुतावा
नं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्य ति। अजस्रं घर्ममीमद्स्वाहा। अग्नये वैश्वानराय सर्वत्रत्यागः २॥ वैश्वा
नरस्य दं सनाभ्यो रुद्ररिणदेकः स्वपस्य या कृविः। उभापितरामदयं न जायताग्निर्घावा पृथिवी भूरिरेत
सा स्वाहा। ३। पृष्टो द्विपृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा उषधीरा विवेत्ता॥ वैश्वानरः सदृसा पृष्टो अग्निः
सनो दिवा सरिषः पातु नक्तं स्वा ४॥ जातो यद्गने भुवना व्यख्यः पशुं न गोपा रूर्यः परिज्जा। वैश्वानरन्न ह्यणो वि
दगातुं यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः स्वा ५॥ त्वमग्ने शोचिषा शोचु चान आरो दसी अष्टणा ज्ञायमानः। त्वदेवां

अभिज्ञस्तेरमुंचोवैश्वानरजातवेदोमद्विवा. वैश्वानरायाग्नयेजातवेदसे. ६॥ अस्माकमग्नेमघवत्सुधा
रयानामिशन्नमजरः सुवीर्यं। वयं जयेमशतिनः सदस्त्रिणं वैश्वानरवाः नमग्नेतवोतिभिः स्वा. ७॥ वैश्वानर
स्यसुमतौस्यामराज्ञाहिकंभुवनानामभिथीः। यतोजातोविश्वमिदंविचक्षेवैश्वानरोयततेसूर्येणस्वा. ८॥ अ
ष्टमोगाणः॥ ॥ इत्यष्टाभिर्गणैः प्रतिमंत्रं न्युत्तरं शतं चरुणाहुत्वाजयादिहोमान् जुहुयात्॥ जयादिमंत्रः।
कृष्णाउहोमेप्रदूर्जिताः। अथद्व्यांसरुदुपस्तीर्यसरुद्वदायद्विरभिघार्यअग्नयेस्विष्टकृतेस्वादेतिस्विष्टः
कृतं। बोधायनमतेतु। द्रव्यवाहमितिपुरोनुवाक्यामनूच्यस्विष्टमग्ने इतियाज्या जुहुयात्॥ समित्तमं नदने
ग्नौ प्रहृत्य गणहोम प्रायश्चित्तपरिधयः शम्पाः। बहिरंजनसंस्त्रावहोमपूर्णपात्राद्वासने ब्रह्मविसर्ज
नांतं कर्मनिर्वर्त्य० पूर्वासगदंतं कलत्रमादायनेर्ज्ञेतिद्विगता चतुष्पथे उपलब्ध्यापविश्यपादौ प्रक्षाल्या

चम्यप्राञ्जुखः सन् कलशं पुरोनिधाय तत्र पत्नीभिः सह कर्तृत्वेताभिः सह । अथ कस्यैककर्तृत्वं चेदासने
स्वयमेव यज्ञमानः कलशे आत्मनोरूपमवेशमाणः वित्तसंज्ञकं मंत्रं समुदायात्मकं सिद्धे मे मन्युरित्यनुवाकं वा
धाय नाचार्यं प्रणीतं कृत्यसूत्रं पठेत् ॥ अस्यानुवाकस्य सौत्रत्वादेव क्रुष्पादयानप्रदोर्ज्ञाताः ॥ ॐ सिद्धे मन्यु
र्व्याघ्रे मे नंता मयो वृके मे शुकेश्वे मे द्यसिं धन्वनि मे पपासाराजगृहे मे शूनयो रुमनि मे तं द्रीगर्भे मे शौरः श
र्यके मे ह्रीरश्वतथामे वेपथुः कूर्पे मे द्रुगरो बस्ते मे पसर्या अप्रिये मे मृत्युभ्रातृव्ये मे पाप्मा सपत्ने मे निऋति
दुष्कीर्तौ मेः वृद्धिः परश्वद्धि मेः समृद्धिः स्वर्गमभ्रार्तिर्गवये म आंध्यं गौरे मे बाधिर्यं मृशे मे शोको गोधायो
मे खे दो जरायां मे हिमं हस्म शुकुनो मे भीरुता शुकु मे पापगंध उतुके मे खलाभ्यासः कोकै म ईष्यां मर्कटे मे
दुर्बुद्धिः कुलले मे मंस्यो लले मे प्रथ्या उस्मे मे तस्मा ज्ञेये मे भ्रम उव्यं मिआ द्यं कोशे मे गंधः कुमांयां मे लंका

रः सकरे मेकं द्युः पृदा कुति मे स्वप्नो जगरे मे दुस्वप्नो विद्युति मे स्मयो लोपायां मे कुदः शरभे मे पापलक्ष्मीः स्त्री
पुमेऽन्त मजा सुमेक कर्कशो ब्राह्मणे मेऽन्यायः शूद्रे मे स्तेयं वैश्वे मे कर्म कृतं राजन्य बन्धुनि मे ज्ञानं नैषादे ब्रह्महः
त्या कुलिङ्गे मे शुबथ कुलले मे विलास उद्रि मिणि मे वसितिः ॥ किंपुरुषे मे रोदो द्वापि नि मे निष्टं हस्तिनि मे किलासः शु
नि मे दुरिष्टं स्तावन्येष मे ब्रह्मे विदे देषु मे शपथो महा वर्षेषु मे ग्लोः पूयवत्स मे लक्ष्मा दं दुं भो मे काशिका इन्दी क्षा
कुषु मे पित्तं कलिङ्गे पु मे मे ध्य मश्वत र्यां मेऽप्रजस्तापुं श्वन्यां मे दुःश्वरिन्वमारु नि मे दंत रोगो मक्षिकायां मे
शुक्लशः शुके मे हरि मा पू रे मे कंज ल्या र्षे मे ज रा वाशो मे पाप वाद अप्सु मे श्र मोत्र ह्यग्ने मे किल्बिष मपोद्दि
पाप्मन् पुनरप नाश्रितो भवान् । पाप्मनो धो हि क कृतस्य लोके पापाने ह्यविहृतो योनः पाप्मानं जहाति ते सु
खात्वा ज्ञा हि मो वय मन्य त्रास्मिन्नि वसतां सदस्त्रा शो मत्यां यो नो द्दृष्टि मरिष्य तु य मुद्दिश्यत मुजहीत्यभि

प्र.
५

मं-ययस्यामस्यादिशिद्वेषो भवति तांदि शमेता अप उप सिंचेत् । पृष्ठतो दुर्मित्रास्तस्मै भूया सूर्येस्मिन् द्वेष्टियंच
 वयं द्वेषः इति ॥ अथाप उपस्युश्य पात्रमनवंश्यमाणो यथादेशं देवयजनं प्रविशेत् । ततः स्नायीत एवं सप्ताहं
 त्रिषु सवनेषु कृत्वा अंते आशीर्वचनं कारयित्वा पायसेन सर्पिष्पतायथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यो गो
 भूतिरुदिरण्यानिदत्वा ब्रह्मणो गां मूल्यं वा दद्यात् ॥ यावद्दूतं सवनत्रयं ॥ मौनी सरुद्विष्याशीनियतेन्द्रियश्च
 भवेत् । एवं कुर्वन् सर्वेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते पुण्यवांश्च भवति ॥ ॥ इति विश्वनाथविरचितायां विश्वप्रका
 शिकायां गणहोमः ॥ अथ प्रसंगात् स्रुद्धादिलक्षणं उच्यते ॥ तत्र पादस्रुद्धमाह । एकभक्तेन नक्तेन तथै
 वा याचितेन च ॥ उपवासेन चैवायं पादस्रुद्धः प्रकीर्तितः ॥ एकभक्तेन द्विवैचोक्तकालस्रुद्धतसरुद्धो जनेन । अथा
 चितेन परकीयानस्य च वायाचनं न कुर्वते । अथापरः ॥ आहं न कंचनं याचतेति । न रात्रौ न दिवा भोजनं

उपवासः तेन च एवं चतुरदहः साध्यः पादद्वयः ॥ एकभक्तादौ ग्राससंख्या नियमः पराशरेणोक्तः ॥ सायंतद्वय
ग्रासाः प्रातः पंचदशस्मृताः ॥ चतुर्विंशति एयाच्याः परेनिरशनं स्मृतं ॥ सायंभक्ते आपस्तंबस्तु प्रकारांतरे
णाह ॥ सायंदूविंशति ग्रासः प्रातः षट्त्रिंशति स्मृताः ॥ चतुर्विंशति रयाच्याः परेनिरशनाः स्वयः ॥ कुक्कुटांशुप्रमा
णास्युः यथाचास्यं विभोत्सुखमिति ॥ अनयोः पक्षयोः शक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ एवमुत्तरत्रापिशक्त्यपेक्षो वि
कल्पो ज्ञेयाः ॥ आपस्तंबस्तु चतुर्धा प्राजापत्यरुच्छ्रुविभज्यवर्णानुक्रमेण पादद्वयं द्वयं स्थामाह ॥ अहंनिरश
नं पादः पादश्चायाचितं अहं ॥ सायं अहं तथा पादः पादः प्रातरस्तथा अहं ॥ प्रातः पादं चरेत्तद्वयं ॥ सायं वैश्यस्य
दापयेत् ॥ अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतः ॥ प्रातः पाद एकभक्तत्रयं ॥ सायं पादो नक्तत्रयं ॥ अया
चितं अयाचितत्रयं ॥ त्रिरात्रमुपवासत्रयं ॥ अयाचितपाद उपवासपादश्चेत्तपादद्वयं मिलित्वा अर्धद्वयं ॥

नक्तपादरहितमवशिष्टं पादत्रयं पादोनरुच्छुः॥ यदाह स एव सायं प्रातर्विना धं स्यात्पादोनं नक्तवर्जितमिति
अर्धरुच्छुस्य प्रकारांतरमाह स एव॥ सायं प्रातस्तथैकेकेदिनद्वयमयाचितं॥ दिनद्वयं च नाश्रीयात् रुच्छुधं
तद्विधीयते॥ ॥ अथ प्राजापत्यरुच्छुः॥ याज्ञवल्कः॥ यथा कथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्यो यमुच्यते॥ यं स्वोक्तो
दिनचतुष्टयात्मकः पादरुच्छुः स एवायमित्यनेन निर्दिश्यते॥ अयं पादरुच्छुः यथा कथंचित्त्रिगुणः प्राजाप
त्यो भवति॥ यथा कथंचिदित्यनेन चत्वारः पक्षाः उपात्ताः॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितं न च॥ उपवासेन
त्रेवायमित्येतन्न स षोडशभक्तादीनामानुलोम्येन स्वस्थानविरुद्धिरित्येकः॥ प्रतिकोम्येन स्वस्थानविरुद्धिरि
ति द्वितीयः॥ दंडकलितवदावृत्तिरिति तृतीयः॥ सर्वत्र जपादिरहितपक्षश्चतुर्थः॥ तत्रायं पक्षमाह मनुः॥ अ
हं प्रातः अहं सायं अहं मद्याद्याचितं॥ अहं परं च नाश्रीयात् प्राजापत्यं च रं द्विजः॥ अत्रैकभक्तादीनां स्वस्व

स्थान एवातिरुद्धत्वा स्वस्थानं न विरुद्धिः ॥ द्वितीयमाह वसिष्ठः ॥ प्रातिलोम्यं च रेयुक्ताः रुद्रांश्चायणोत्तरं उ
पवासत्रयमयाचितत्रयं नक्तत्रयं एकभक्तत्रयं मिति प्रातिलोम्यं ॥ तृतीयमपिस एवाह ॥ अहः प्रातरहर्नक्तमह
रेकमयाचितं ॥ अहः परा कंतत्रैकमेकं चतुरहोपरौ ॥ परा कश्चिदुपवासपरः ॥ चतुर्थे पक्षमहांगिराः ॥ तस्मा
च्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितः ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितं ॥ जपाद्यनधिकारे अन्यदेवतीर्थ
यात्राप्रदक्षिणादि ॥ अथातिरुद्रः ॥ मनुः ॥ एकैकं ग्रासमश्रीयात् ॥ अहानित्रीणि पूर्ववत् ॥ अहं चोपवासेदंत्य
मतिरुद्रं चरन्द्भिजः ॥ त्रीणि अहानि ॥ नवदिनानि पूर्ववत् ॥ एकभक्तादिकाले तत्तन्नियमयुक्तः संनित्यर्थः याज्ञ
वल्क्यः ॥ अयमेवातिरुद्रस्यात्पाणिपुरान्नभोजनः ॥ अयमेव पूर्वोक्तिप्राजापत्यधर्मक एव ॥ अयंतु विशेषः ॥ एक
भक्तनक्तायाचितदिनेषु पाणिपूरणमात्रं प्रसूतिमात्रं ॥ नतु पूर्वोक्तिद्वारिंशत्यादिग्रासानि ॥ अत्र च पाणिपूर

प्र.

७

णानमात्रमेवविधेयं। ननुभोजनं। उपवासदिनेषुपाणिपूरणंचनास्ति। अतिरुच्छुपादादिव्यवस्थाप्राज्ञापत्य
 वदेव॥ अथरुच्छातिरुच्छुः। गौतमः। अप्भक्षस्तृतीयः सरुच्छातिरुच्छुः। इति द्वादशरात्रमुदकेनैववर्तनं
 नेन। यमः। एकैकंपिंडमश्रीयात्कल्पेपिंडंयदंनिशि॥ अयान्चित्तंयदंपिंडंवायुभक्षस्यदंपरं। अतिरुच्छुचरे
 देतत्यवित्रंपापनाशनं। चतुर्विंशतिरात्रंनियमात्माज्ञितेन्द्रियः। रुच्छातिरुच्छुकुर्वितएकखानेद्विज्ञोत्तमेति॥
 कल्पेप्रातएकभक्तकालइतियावत्। एकखानवचनाच्चतुर्विंशतिरात्रसाध्यमतिरुच्छुद्वयंरुच्छातिरुच्छुः। अक
 रुच्छोभवतीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः। रुच्छातिरुच्छुः पयसादिवसानेकविंशतिं। यमेनचतुर्विंशतिरात्रसाध्येरु
 छातिरुच्छुभोजनादिनेषुकेकग्रासविधानाद्गृधभोजनेपिपत्रपुटकादिग्रासपरिमाणंरुत्वाएकग्रासपयसिं।
 द्गृधमश्रीयात्। एकैवैर्तुमशक्तः श्वेत्रुच्छुप्रतिरुत्तिभूतप्राज्ञापत्योक्तीत्याद्वाविंशत्यादिग्राससंख्ययाताव

दृग्धंपातस्यं। अथवायावताप्राणाधारोभवति। तावद्द्रव्यं। अनुक्तद्रव्यपरिमाणेषुसर्वत्रैवंग्राह्याप्राणया
 नामवेति। गौतमाद्युक्तपक्षेषुशक्त्यपेक्षयाविकल्पः। एवमुत्तरत्रापिद्रव्यं। अथपराकः। याज्ञवल्क्यः। दूद
 शादोपवासेनपराकःपरिवीर्तितः। अथसोम्यरुद्रः। पिण्याकंसक्तवस्तुक्रंचतुर्थैः। दैन्यभोजनं॥ वासोवेद
 क्षिणांदृष्टात्सोम्योयंरुद्रुच्यते। पिण्याकंपिंडिततिलकल्कः। आचामःॐ दनावस्त्रावः। पिण्याकंप्राणया
 त्रौपयुक्तंग्राह्यं। नाधिकं। याज्ञवल्क्यः। पिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनांप्रतिवासरं। एकरात्रोपवासश्चरुद्रःसोः
 म्योयमुच्यते। एतच्चषाड्गुनसाध्यं। अथतुलापुरुषारुद्रः। याज्ञवल्क्यः। एषांत्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य
 यथाक्रमं। तुलापुरुषदुत्येष्टेयःपंचदशाह्निकः। एषांपिण्याकाचामतक्रांबुसक्तूनांपंचानांप्रत्येकंक्रमेण
 त्रिरात्रमभ्यासात्पंचदशाह्निकस्तुलापुरुषसंज्ञकःरुद्रोभवति। यमस्त्वैकविंशतिरात्रसाध्यंतुलापुरुषमा

प्र.
८

आचाममथ पिण्याकंत क्रंचोदकसक्तवः ॥ अहं अहं प्रयं जानो वायु भक्षस्त्र्यहं अहं ॥ त्रिनयनो व्येवमाह ॥ अ
 या ज्यया जनं रुत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषकं ॥ अप्रतिग्रहमादाय या ज्यित्वा वनिंदितान् ॥ विनायकापस्येष्टस्य महाभ्या
 धि हतस्य च ॥ एतत्कुरुंतु कापुर्यं महापातकनाशनं ॥ स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितं ॥ आचमनादी
 नां प्रत्येकं फलमाह ॥ वाकूपादचेत्तरजोभिर्दूतानि विवृतानि च ॥ आचामस्तगनिनिर्दूतितनवश्चाद्यं च सूतकं ॥ ते
 लस्य दारुणं किंचित् केशकीटहतं च यत् ॥ प्राश्य मूत्रपुरीषं च अहं स्पृष्टमेव च ॥ पिण्याकरत्तातिनिर्दूति अ
 स्थिभित्वा तु यत्स्थितं ॥ आचामेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ॥ खरोष्ममुखसंस्पृष्टमधसंस्पृष्टमेव
 च ॥ तन्नेणतानि निर्दूतियज्ञाघातश्च वलोकितं ॥ कनकंचित्किगावोभूमिराच्छादनं स्त्रियः ॥ सर्वपुनाति ध
 र्मात्तागूढं सोदकसक्तभिः ॥ ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानं गुरदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्री

वाभिगमनं वायुभक्षपुनातितत् । इत्येकविंशतिरात्रसाध्यतुलापुरुषरुद्रः ॥ इदं रुद्रं रुद्रत्वात्तुलापुरुषदा
नं कुर्यात् । ग्रंथाभिर्विस्तरभयानलिखितं । आवश्यकं चेत्ग्रंथांतरेद्रष्टव्यं ॥ अथसांतपनरुद्रं ॥ या
स्वत्क्यः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं र्द्धि सर्पिः कुशोदकमिति दुष्टिष्टं पंचगव्यंतस्य वित्रं कायशोधनमिति । ग्रंथांत
रे ॥ कुशोदकं तु गोक्षीरं र्द्धिमूत्रं गच्छत घृतं ॥ प्राश्यापरेद्युरूपवसेत् रुद्रं सांतपनं चरेत् ॥ गोमूत्रादीनि षडप्ये
कीरुत्य पीत्वा आहारांतररहितः सन्नतिश्च न परेद्युरूपवसेदिति दिनद्वयसाध्यः रुद्रः ॥ केचित्स्थथकूपथकू
षर्द्धिनेषु प्राशनं वदन्ति । गोमूत्रं धूम्रवर्णायाश्च तायाश्चापि गोमयं ॥ पयकां च न वर्णायाः नीलायाश्च
तथा र्द्धि ॥ घृतं च रुद्रस्मवर्णायाः सर्वकापिलमेव च ॥ उक्ताभे सर्ववर्णानां पंचगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रे
माषकारत्तस्यो गोमयस्य तु षोडश ॥ क्षीरस्य द्वादश प्राक्ता दध्नस्तु द्वादश कीर्तितः ॥ गोमूत्रवत घृतस्य

शस्तदधंतुकुशोदकं। गायत्र्यांचेवगोमूत्रंगंधद्वारेतिगोमयं। आप्यायस्वेतिगोक्षीरं दधिं क्राव्येतिगोदधिः॥
तेजोसिशुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वाकुशोदकं॥ पंचगव्यं घृतापूपं होमयेद्ग्निसंनिधौ॥ सप्तपत्रास्तु ये दधाति अश्विना
ग्राः शुक्रविषः। एतैरुच्यते होतव्यं पंचगव्यं यथाविधि। इरावती इदं वक्षुर्मानस्तोके च संवर एतामिध्वं व होतव्यं
दुत शेषं पिबेद्भुजः। प्रणवेन समाकोट्य प्रणवेनाभिमंत्रं च। प्रणवेन समुद्यत्पिबेत् प्रणवेन तु। मध्यमेन पत्न्या
शस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत्। स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः॥ यत्त्वगस्त्रिगतं पापं देहेति क्षतिमामंके। नवे
ब्रह्मकूर्वापवासास्तु दहत्याग्निरिवंधनं। ब्रह्मकूर्वापवासश्चेन्न सांतपन उच्यते। देवताः संप्रवक्ष्यामि आ
नुपूर्व्येण यस्य याः। वरुणो देवता मूत्रे गोमये देववाहनः। सोमः क्षीरं दध्नि वायुर्घृतं रविरदाहृतः। प्रति
मासं पौर्णमास्या ममावास्यायां तिथौ चापिबेत्। ब्रह्महापरदाराचये चान्येस्त्रिगतामलाः। ब्रह्मकूर्वा

दद्वेसर्वथयाग्निस्मरणमेवतु ॥ ॥ इतिकूर्चत्रस्रस्रुःविष्णु। अथापरं ब्रह्मकूर्चं। गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृतः।
स्यार्धं कंपयः ॥ इतं धं दधितस्यार्धं घृतं च कुशवारिच। ज्ञावालिः ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकं। एकं
कंपयत्संपीत्वा तद्गोरान्नमभोजनं ॥ स्रुः सांतपनो नाम सर्वपापप्रणाशन। इति। इति समाह्वसाध्याविष्णुकूर्च
स्रुः ॥ अथ यति सांतपनं। शंखः ॥ एतदेव अहाभ्यस्तं यति सांतपनं स्मृतं ॥ मिश्रितं पंचगव्यं अदं पिवेदित्य
र्थः ॥ अथ महासांतपनं ॥ एतद्वृत्सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥ सप्तादेन तु स्रुक्रायं महासांतपनः स्मृ
तः ॥ यमस्तु अदं पिवेत्तु गोमूत्रं अदं वै गोमयं पिवेत्। अदं दधि अदं सर्पिः अदं क्षीरं ततः शुचिः ॥ महासांत
पनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनं ॥ एतत्पंचदशाहसाध्यं। ज्ञावालिः। षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयो ज्ञेयत।
अदं चोपवसेदं त्यं महासांतपनं विदुरिति ॥ एकविंशतिरात्रसाध्यं ॥ अथाति सांतपनं। यमः ॥ एतान्येव

तथा ये यान्येकैकं तु द्वंद्वं द्वंद्वं । अति सांतपनं नाम श्वपाकमपि गोधयेदिति । एतच्च द्वादशाह साध्यं । अथ तर्प
णं कुरु ॥ पणोदुंबरा जीवित्वपत्रकुशोदकेः । प्रत्येकं प्रत्यदाभ्यस्तेः पणं कुरु उदाहृतः । पणोः पलाशः । प
णोदुंबराणां कशानां चैकैकस्य क्वाथोदमेकैकस्मिन्दिने पिबेत् । एषः पंचदिन साध्यः । ज्वाबालिः । पलाशाच्च
त्वपप्रानां पणान्यौदुंबराणि च ॥ अश्वत्थस्य च पणानि अशोदकेकैकं शस्तथा । अद्दोरात्रोपवासश्च पणं कुरुः
प्रकीर्तितः । अयं षडह साध्यः । विष्णुः । कुशपलाशोदुंबराण्यप्रशंखपुष्पीवटजह्नसुवर्चलापत्रैः कथितस्यां
भसः प्रत्यहपानं पणं कुरु इति । प्रत्यहमेकैकस्य क्वाथः । अयं तु सप्ताहः साध्यः । शंखलिखितो । पप्रबिल्व
पलाशोदुंबराकुशोदकान्येकमभ्यतितानि पणं कुरुः । समस्तान्येतानि त्रिगत्रेण प्रयुक्तानि । पणं कुरु इति ॥
अत्रापि क्वाथ एव । अभ्यासे विज्ञेयमाह । ग्रमः । एकैकं यद्मश्रीयात्पणं कुरु विधीयतेति । एवं पंचदशाहः

साध्यायं । एवं समस्तान्येतानीत्यादि । पद्मादीनिपञ्च काथाश्रुत्वात्रिरात्रोपोषितः सन्निवेत । सपर्णकूर्चः ॥
अथ फलादिरुद्धः । फलेर्मासेन कथितः फलरुद्धो मनीषिभिः । शरीरयात्रामात्रोपयुक्त फलानि मासभक्षये
त् । तत्र सर्वत्रतसाधारणोति कर्तव्यतापि कर्तव्यं ॥ तानि च फलानि कानीत्वा कंशाया माहस एव । श्रीरुद्धः श्री
फले प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीरुद्धमपरं स्मृतं । पत्रैर्मतः पत्ररुद्धः पुष्पैस्तत्तुष्टुच्य
ते । मूलरुद्धः स्मृतो मूलैः स्तोय रुद्धो जलेन तु । पत्रैः श्रीरुद्धादिपत्रैः । तत्तुष्टुः पुष्परुद्धः । पुष्पाण्यपि श्रीरु
द्धादीनामेव । मूलान्यपि तेषामेव ॥ ॥ अथ तप्त रुद्धः । तप्तक्षीरघृतांचनामैकैकंप्रत्यहंपिबेत् । एकरात्रोप
वासश्च तप्त रुद्ध उदाहृतः । दिनचतुष्टयसाध्यः । अयं महा तप्त रुद्धः । एभिरेव सोपवासैर्द्विंशत्संपाद्यः सां
तपनवत्तप्त रुद्ध इत्युक्तः । मनुः । तप्त रुद्धं च रन्विप्रोद्दिक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतित्र्यहंपिबेद्दुष्टमान्सरुत्सया

समाहितः॥ प्रतिव्यहं जलादीन् प्रत्येकं व्यहं व्यहं विबेदित्यर्थः॥ अयं च द्वादशरात्रसाध्यः॥ अलादिपरिमाणमाह
पराशरः॥ अपां विबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः विबेत्॥ पलमेकं विबेत्सर्पिः स्त्रिमात्रं चोष्ममासतं॥ त्रिरस्य पूरणः
मुष्माद्कबाष्पं विबेदित्यर्थः॥ प्रकारान्तरेणापि तप्तं रूक्षः॥ षट्पलं तु विबेदंभः स्त्रिपलं तु पयः विबेत्॥ पलमेकं
विबेत्सर्पिस्तप्तं रूक्षं विधीयते॥ ॥ अथ शीत रूक्षः॥ विष्णुः॥ अद्दमुष्माः विबेदापः अद्दमुष्मं पयः विबेत्॥
व्यहमुष्मं घृतं पीत्वा नाश्रीयाद्दशा एव तत्॥ तप्तं रूक्षः॥ एष एव शीतः शीत रूक्षः॥ अयं दिनत्रयसाध्यः॥ प
राशरः॥ व्यहं शीतं विबेत्तयं व्यहं शीतं पयः विबेत्॥ व्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः स्त्रहं परं॥ द्वादश
दिनसाध्यः॥ ॥ अथान्येपि रूक्षः॥ शंखः॥ विसान्युदकसिंघानि मासमश्रीत संयतः॥ स रूक्षो सादकान्मा
सं रूक्षो वारुण उच्यते॥ बिल्वैरामलकैर्वापि यस्माद्दशैरथ वा शुभैः॥ मासेन लोके श्रीरूक्षैः रूक्षः कथ्यते द्वि

जसत्तमेः। गोपुरीषाद्यवा नचमासेनित्यं समाहितः। व्रतंतु यावकंकुर्यात्सर्वपापापनुत्तये॥ अनश्वंज
लमध्यरुस्त्रद्वारात्रंजपेद्वधः। संवत्सररुतंपापं जलरुछोव्यपोदति। जपोवारुणसूक्तानां। योगयात्रव
ल्क्यः। वायुमक्षौद्विवातिषेद्रान्निनीत्वाप्तुसूर्यदृक्॥ सदस्त्राष्टाधिकं जप्त्वा गायत्री जलसंज्ञकः॥ द्वितीयदिने
सूर्यदृष्ट्वा अहोत्तरसदस्त्रं गायत्री जपं कृत्वा पारणां कुर्यात्तित्यर्थः॥ ॥ अयं जलरुच्छुः। तथा मासो पवासा
वित्तयोदिनत्रिंशदुपोनात्॥ तथा गोमूत्ररुच्छुः। आत्तसेः श्वारथित्वा गां गोधूमान् यवमिश्रितान्। ता
नगोमयोशान् संगृह्य पिबेद्गोमूत्रयावकमिति॥ ॥ अथ चांद्रायणं। यात्रवल्क्यः। तिथिवृद्ध्या चरेत्पिंडान्
शुक्लैश्चाप्यंरुसंमितान्॥ एकैकं द्वासेत्तु ह्यपिंडं चांद्रायणं चरेत्॥ इंदुक्षयेन भुंजीत एष चांद्रायणो विधि
ः। चरेद्दक्षयेत्॥ चांद्रायणं ग्रास एद्भिर्भ्यां चंद्रस्यायनचरणमिव चरणं यस्मिन् कर्मणि॥ तच्चांद्रायणं

प्र.
२

मंजायादीर्घः। इदं यवमध्यचांद्रायणं। मध्येग्रासाधिक्येन स्थूलत्वात्। गोतमः स्वल्पथाद्। अतश्चांद्रायणं तस्योक्तविधिः। कृच्छुरिति॥ कृच्छ्रेयदुक्तं तिष्ठेद्दहनीत्यादित्तत्सर्वमत्र भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषमाद्। आवयनंचरेत्। व्रतं प्रायश्चित्तं। तदर्थं यच्चंद्रायणं। तदावयनं भवति। अभ्यर्चयन्निो भवतीत्यर्थः॥ तथा। आप्यायस्व संतेषु ग्रासि नवो नव इत्येताभिस्तर्पणं आह्यहोमो अहो वषट्शानु मंत्रणं। उपस्थानं चंद्रमसो यद्देवा देव हेतु नमिति च तस्मिन् भिराज्यं जुहुयात्। देवकृतस्येति चांते समिदिते भूर्भुवस्वस्तपः सत्यं यज्ञः श्रीः रुमि उज्जस्तेजः पुरुषो धर्मः शिव इत्येते ग्रासानु मंत्रणं प्रति मंत्रं मनसा मनः॥ स्वाहेति सर्वानेते रेव ग्रासान् भुंजति॥ आप्यायस्वत्यादिभिर्नवो नव इत्येतेस्तर्पणं कृत्वा। चंद्रमस उपस्थानं कृत्वा आह्यहोमं हविरनु मंत्रणं च कुर्यात्। चंद्रोपस्थानं मंत्रः। आप्यायस्वत्यादयः

यद्देवादेवदेवनामिति चत्वारः आद्यदोमे प्रतिमंत्रं च दोमः ॥ देवैरुतस्येन सो वयं नमसोऽप्यादिके कुरु कः
समिद्धिरिति बहुवचनान्कपिंजलन्यायेन यद्यपि त्रित्वे मेव प्रतीयते तथापि यद्देवादेवदेवनामिति चतस्रं भि
रिति पूर्वमेव चतुःसंख्योपादानात् त्रित्वं तावदपगतं प्रकरणबलात् ॥ अथ गते च त्रित्वे देवैरुतस्येत्यस्मि
न्प्रगात्मेकैवाक्ये अत्रांतरवाक्यानां षट्संख्या कृत्वा समिद्धिरिति बहुवचनं षट्देवपर्यवस्यतीति वाक्य
बलात् षडादृतयः समिधः भवन्ति ॥ पिंडं करणात्पूर्वं हविरनुमंत्रणं मंत्राः आख्यायस्वत्येवमादयः ॥ पिंड
करणानेते रं अमित्येवमादयः ॐ भूः ॥ भुवः ॥ सुवः ॥ तपः ॥ सत्यं ॥ यज्ञः ॥ श्रीः ॥ ईर्क ॥ इद्रु ॥ ओजः ॥ तेजः ॥ पुरुषः
धर्मः ॥ शिवः ॥ इत्येतेर्ग्रासानुमंत्रणं हविरनुमंत्रणं ॥ अत्र संते मनसा मनसुति स्वाहेति वा प्रयुंतीति ॥ तपः
प्रभृति मंत्राश्चतुर्थ्यंताः ॥ नमस्वस्ति स्वाहेत्यादिसूत्रेण चतुर्थी विधानात् ॥ तं यायास प्रमाणमस्या चतुः

प्र.
३

भैक्षमक्तुवृणयावकपिण्याकपयोदधिघृतमूलफलोदकादीनिद्वयीष्यन्तरांतरंप्रशास्तानि. पौर्णमा
स्यांपंचदशग्रासानभुक्त्वाएकापचयेनापरपक्षमश्रीयाद्मास्योवांयामुपोष्यएकापचयेनपूर्वपक्षवि
परीतमेकेषामेकेषामेषचांद्रायणोमासइति। ग्रामप्रमाणमितिगिरव्यंरुपरिमितपंचदशादिग्रामभो
जनासमर्थनात्कादिविषयं। एवमेवकुक्कुटांशुद्रामलकपरिमाणशतयपेशयाभोज्यं। चतुर्दश्यामु
पवासः पौर्णमास्यांपंचदशग्रामभोजनं। ततः एकैकग्रामग्रामः। अमावास्याग्रामुपवासः। ततपौ
र्णमासीपर्यंतपंचदश। १५॥ ग्रामरुधिरितिद्वान्त्रिंशद्दिनमाध्यं। ३२॥ चांद्रायणं। योगीश्वराद्युक्तचांद्र
यणाद्यपेशयान्यदेतएवपिपीलिकामध्यं। विपरीतकरणेतुग्रवमध्यंभवति। ग्रामरुधौद्रासेचतिथि
रुधिशयवः। कदाचिच्छोरुशत्वंकदाचित्चतुर्दशत्वमपिभवति। ग्रामस्तुचंद्रोदयेज्ञातेग्रसनीयः।

उदयश्च कदाचिन्नक्तंकदाचिद्वेति। तदनुसारेण कर्तव्यं ग्रासग्रसनं। तथा। चंद्रमसंचरंश्च पयित्वा ज्यो-
त्स्नायांचरं शेषान्निषिंङ्गास्माविद्येभिर्मंत्रितान् प्राश्नीयादिति। ग्रासग्रसनसमये ग्रातिथिः सप्तस्वतया ग्रा-
ससंख्या पादेया। ग्रात्तत्रान्नाद्येन चंद्रोदयो लक्ष्यते॥ तथा चार्धरात्रादावपि भोजनदोषो नास्ति। स्वःशा।
आर्द्रा मलकमात्रास्तु ग्रास इन्द्रते स्मृताः। तथैवाद्गतयस्तत्र शोचार्थं चैव मन्त्रिकाः। एकेकं ग्रासयेयिं इंद्रं स्म-
शुक्रे च वर्धयेत्। उपस्थं शस्त्रिपवणमेतच्चंद्रायणं स्मृतमिति। अन्यदपि यादवत्क्यः। यथा कथंचिद्विंडानांच
त्वारिंशत्तद्वयं। २५१। मासेनेवापभुंजीत चंद्रायणमथापरं। अत्रायं क्रमेः दिने दिने द्वौ ग्रासा भुंजीत। अ-
थयानक्तंचतुरो नक्तंचतुरउति। अथैकस्मिन्दिने चतुरोपरस्मिन् द्वादश। उते कुरात्र मुषोप्यापरस्मिन् द्वादश
। यद्वा। दिनद्वयमुषोप्यतृतीयदिने द्वात्रिंशद्दित्यादिप्रकाराणां मध्यं ग्राह्यपेक्षया भुंजीतिति। अत्रति

प्र.
४

थापेश याग्रासनियमानास्ति। उपक्रमस्तुशुक्ररुष्मप्रतिपदोऽन्यत्रकर्तव्यः। यस्तुनैरंतयेणैवाविधःश्चांद्राय
णानुष्ठानं कुरीति। तस्य तिथिरुश्रियासोवशेन कदाचित् द्वितीयादिस्वारंभा भवति। तन्न दोषः। चंद्रगत्यनु
सरणमंतरेणात्रिंशद्दिनात्मकसावनमासानुसारेणानुष्ठेयेत्वात्। अत्र चांद्रायणशब्दांगोणः स्तद्धर्मप्रा
प्त्यर्थः। कुंडपायिनामयने अग्निहोत्रशब्द इव। अस्मिन् चांद्रायणे पूर्वप्रक्रांतमेव पंचदशयुपवासादिनतु
ष्यते तिथिनियमेन ग्रासनियमानाभावात् ॥ यत्र तु तिथिनियमेन ग्रासेनियमः। तत्र पूर्वप्रक्रांतमुपवासादि
कं अन्येनकारयेत्। एषेव प्रकारेणुक्त्वनमनुनाविशेषसंज्ञादर्शिता। अष्टावहोसमश्रीयात्पिंडान्मध्यंदिने
स्तिते। नियतात्मा हविष्यस्य यतिचांद्रायणं चरन् ॥ चतुरः प्रातरश्रीयात्नियतात्मा दृढव्रतः। हविष्यान्नस्य चै
मासमृषिचांद्रायणं मरुतं ॥ अथ सोमायनं ॥ एतदपि चांद्रायणधर्मकमेव ॥ तत्तुरुष्मचतुर्थिमारभ्य

ऋद्धादशीपर्यंतं तमनुष्येयं। द्वा रितः॥ चतुर्थप्रभृति चतुस्तनेनात्रिरात्रं। त्रिस्तनेनात्रिरात्रं। द्विस्तनेनात्रिरात्र मे
कस्तनेनात्रिरात्रं। एकमेकरतने प्रभृति पुनः चतुस्तनांते। याते सोम चतुर्थे इत नूस्तयानः पादितस्ये स्वाहा। या
ते पंचमीषधीत्येव यथाथोस्तिथि होमा एकमासं। एनाभ्यः पूतश्चंद्रमसासामान्यतां सामाने लो कतां मायु
स्यं च गच्छतीति चतुस्त्रिद्व्यादि क्रमेण स्तनानां द्वा मात्युनरेकादि क्रमेण लक्षेः शुभमचतुर्थे वारं भद्रि नमिति गः
म्यते। स्तनेनात्रिरात्रमित्यभिहितत्वात्। मुख एव दोह इति प्रतीयते। तदनुपपन्नं। साक्षात् स्तने तत्प्रसाध
नं। अपितु तस्त्रितं पयः॥ अग्रे च होमोभिहितः। होमश्चंद्रमसाध्यः। तच्चंद्रमस्य कुत दुग्धपरित्यागेन कल्प्यं।
आल्यादिकं न युज्यते। तस्माच्चतुस्तनादि स्थितं दुग्धं गृहीत्वा याते सोमेल्यादिभिर्मंत्रैः प्रतितथि एकेका मा
हुतिं हुत्वा पयः पिबेत्। चांद्रायणधर्मातिदेशाच्चंद्रमस्य एव पयःपानं। मंत्रोद्देशे च कर्तव्यः॥ याते सोम

प्र-
५

पंचमीतनूः यानः पादितस्यैस्त्रा ॥ इति पंचम्यां ॥ एवं षष्ठां षष्ठीपदप्रयोगः ॥ उत्तरत्राप्यमावास्यापर्यन्ते मे-
वमेव । पुनः प्रतिपदि प्रथमातनूरित्येवं प्रयोगः ॥ ततो द्वितीयादिषु द्वितीयातनूरित्यादि । एतच्चतुर्विंशतिदि-
नसाध्यं । यथाथांस्तिथिहोमा इत्युक्तत्वात् । चतुर्थद्वितीयादि मध्ये यत्र तिथिद्वयो भवेत् । चतुर्विंशतिदिना-
नि भवन्ति तद्देवकर्तव्यं । एवं गोमायनशक्तविशयं । शक्तविषये तु मार्कंडेयः ॥ गोक्षीरं ससरात्रं तु पिवेत्स्नः
चतुष्टयात् । स्तनत्रयात्ससरात्रं ससरात्रं स्तनद्वयात् । स्तनेनेकेन षड्भ्रं त्रिरात्रं वायुं भुग्भवेत् ॥ इति ॥ ॥
अथ यावकत्रतं । गोपुरीषाद्यवानंतुमासं नित्यं समाहितं ॥ त्रतं यातुव कंकुयात्सर्वपापापनुत्तये ॥ अ-
थाद्यमर्षणं त्रतं ॥ मनुः ॥ अहं नूपवसं च्युक्तस्त्रिरन्हाभ्युपयं नपः ॥ मुच्यते पातकेः सर्वैः स्त्रिस्तपित्वाद्यम-
र्षणं ॥ अथाश्वमेधः क्रतुराद्सर्वपापापनादनः ॥ तथाद्यमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनादनं ॥ अत्रैव विशेष-

पमाद्द्विष्टम् ॥ प्रत्यहं निप्रतिस्तानं मङ्गमग्नेऽघमर्षणं । जपोद्वास्तितस्तिष्ठेद्रात्रावासीतगांत्यजेत ॥ क
र्मणां तेषु यस्मिन्नीदृघादितयाज्ञवल्क्यः । अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चांद्रायणेन तु । धर्मार्थिं यश्चरेत्तत्तच्छ्रे
यस्येति सत्कृतं । रुद्ररुद्रधनकामस्तु महती श्रियमाप्नुयात् । अथ रुद्रांद्रायणसाधारणतिकर्तव्यताः ॥
याज्ञवल्क्यः । कुर्यात्त्रिषवणस्तार्थी रुद्रांद्रायणं तथा ॥ पवित्राणि जपेत्पिंडां गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् ॥ जपेत्
अघमर्षणदेवस्तः शुभ्रवत्यस्तरत्नमंहीत्मादिवसिष्ठादिर्नातानि जग्गुः सामसुप्रहृडां तानि यथाशा
स्त्रं जपेत् । अविस्मृत्कालेषु पिंडान् ग्रासान् गायत्र्या अभिमंत्रयेत् । ग्रासान् मंत्रणं गौतमोक्तं गौभूत्यादिमं
त्रैः सह गांयत्र्या विकल्पः । एवं जपोदिष्टैककोश्याणां मंत्राणां विकल्पः । भिन्नकार्याणां समुच्चय इति तातयं
मनुः महाव्याहृतभिर्दोषः कर्तव्यः स्वयमन्वदं अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् । त्रिरहस्त्रिर्न